

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Matej Klarič

Kapitalizem: nastanek, razvoj in rezultati

Diplomsko delo

Ljubljana, 2011

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Matej Klarič

Mentor: red. prof. dr. Miroslav Stanojević

Kapitalizem: nastanek, razvoj in rezultati

Diplomsko delo

Ljubljana, 2011

Ni je bolj strme poti na svetu, kot je pot do izobrazbe.

Karl Marx

Kapitalizem: nastanek, razvoj in rezultati

Trenutna kriza je po mnenju večine politikov, medijev in ekonomistov prišla nepričakovano, povsem iznenada in je ni bilo moč napovedati. Pričujoče delo poskuša prek analize kapitalizma oz. kapitalističnega sistema dokazati, da ne gre zgolj za finančno krizo, temveč za mnogo širšo in resnejšo krizo kapitalizma, ki so jo mnogi preslišani avtorji napovedovali. Zato raziskujemo samo naravo kapitalizma, njegova strukturna protislovja in razvoj skozi čas. Delo poskuša dokazati, da krize kapitalizma niso naključen pojav in da jih tudi neoliberalna vera v vsemogočni prosti trg nikakor ne more odpraviti, temveč kvečjemu še bolj poglobiti. Prek širšega, interdisciplinarnega pogleda poskuša delo ponuditi drugačno analizo obstoječih politično-ekonomskih dogodkov, kot nam jih slikajo prevladujoče predstave v medijih. Odgovoriti poskuša na vprašanje kaj je kapitalizem, raziskati začetke kapitalističnega sistema in njegov nadaljni razvoj. V delu raziskujemo vznik neoliberalizma in njegove povezave s kapitalizmom. Na podlagi zgodovinsko-teoretične analize iščemo povezave med preteklimi krizami kapitalizma ter sedanjo krizo. Delo poskuša dokazati, da so problemi s katerimi se soočamo v veliki meri povezani s kapitalizmom in njegovimi strukturnimi omejitvami ter protislovji, ki postajajo vse globlji in vedno bolj razdiralni. Današnja kriza kapitalizma nas zato postavlja pred vprašanje preživetja samega kapitalizma in prihodnjega razvoja.

Ključne besede: kapitalizem, kapitalistični sistem proizvodnje, sistemski cikli akumulacije, fordizem, postfordizem.

Capitalism: its beginning, developement and effects

The majority of politics, media and economists believe that the current crisis came unexpectedly, suddenly and was not possible to predict. The present diploma thesis attempts, by means of an analysis of capitalism and the capitalist system, to prove that this is not only a financial crisis, but a much broader and severe crisis of capitalism, already predicted by many authors who were ignored. This is the reason why in the diploma thesis the nature of capitalism is explored, along with its structural contradictions and development. The diploma thesis also tries to prove that crisis of capitalism are not coincidental, and that even the neoliberal faith in the almighty free market is not able to eliminate them – quite the contrary. By taking a broader, interdisciplinary view the dissertation attempts to provide a different analysis of the current politico-economic events, than the one offered to us by the media. The diploma thesis aim is to answer the question of what capitalism is, and at the same time to explore the beginnings of the capitalist system and its further development. It also explores the emergence of neoliberalism and its connections with capitalism. Based on historical and theoretical analysis it looks for connections between previous crisis of capitalism and the current one. Its aim is to prove, that the problems we are facing, are greatly connected to capitalism and its structural restrictions and contradictions that are becoming increasingly deeper and more divisive. The present crisis of capitalism challenges us to think about the survival of capitalism and future development.

Key words: capitalism, capitalistic mode of production, systemic cycles of accumulation, fordism, postfordism.

KAZALO

1	UVOD	6
2	KAJ JE KAPITALIZEM?	11
3	NASTANEK KAPITALIZMA.....	20
4	RAZVOJ KAPITALIZMA	30
5	VZNIK IN ŠIRITEV NEOLIBERALIZMA.....	39
6	KAJ JE NEOLIBERALIZEM?.....	47
7	KRIZE KAPITALIZMA	54
8	UČINKI NEOLIBERALNEGA KAPITALIZMA.....	68
9	SKLEPNE MISLI	89
10	LITERATURA	98

SEZNAM KRATIC

BPD – Bruto domači proizvod

CIA – *Central Intelligence Agency* (Centralna obveščevalna agencija)

EFSF – *European Financial Stability Facility* (Začasni mehanizem za zagotavljanje stabilnosti evra)

EU – *European Union* (Evropska Unija)

FED – *Federal Reserve* (Zvezne rezerve oz. banka ZDA)

GATT – *General Agreement on Tariffs and Trade* (Splošni sporazum o trgovini in tarifah)

IBRD - *International Bank for Reconstruction and Development* (Mednarodna banka za obnovo in razvoj)

IMF – *International Monetary Fund* (Mednarodni denarni sklad)

NAFTA - *North American Free Trade Agreement* (Severnoameriški prosto-trgovinski sporazum)

OECD – *Organization for Economic Co-operation and Development* (Organizacija za ekonomsko sodelovanje in razvoj)

VB – Velika Britanija

ZDA – Združene države Amerike

UNCTAD – *United Nations Conference on Trade and Development* (Konferenca združenih narodov o trgovini in razvoju)

UN – *United Nations* (Združeni narodi)

UTD – Univerzalni temeljni dohodek

WB – *World Bank* (Svetovna banka)

WTO – *World Trade Organization* (Svetovna trgovinska organizacija)

SZ – Sovjetska Zveza

ZN – Združeni Narodi

1 UVOD

Če kapitalizem našeneš skozi vrata, se vrne skozi okno.

Fernand Braudel

Ideje ekonomistov in političnih filozofov, ne glede ali so pravilne ali napačne, so močnejše, kot se običajno domneva. V bistvu svet upravlja peščica blaznežev, ki so na oblasti in slišijo besede v zraku, katere so razni pisuni pred leti prečiščene načekali na papir.

John Maynard Keynes

V zadnjih stoletjih smo bili priča spremembam, ki so povzročile nastanek in razvoj kapitalističnega načina proizvodnje. Kapitalizem je danes dominanten tako v politično-ekonomskem kot ideološkem smislu. Oblikuje naše medsebojne odnose in pogoje v katerih živimo. Kljub temu besede kapitalizem, v nasprotju z izrazi kot so ekonomija, demokracija, človekove pravice ipd. ne slišimo prav pogosto. Ne najdemo je v ustavah in jo le redko slišimo v javnih razpravah. Na fakultetah ne najdemo veliko del, ki bi se v zadnjih desetletjih ukvarjala z vprašanjem kapitalizma. Pravzaprav je beseda do začetka krize¹ povsem izginila iz političnih debat in množičnih medijev. Marcu Cicali, italijanskemu novinarju, se je na primer pred nekaj leti zgodilo sledeče: ko je v nekem članku uporabil besedo kapitalizem, ga je urednik vprašal, ali je uporaba tega izraza res tako nujna in ali ga ne bi zamenjal s sinonimom, kot je na primer ekonomija? Žižek (2008a) se je ob tem dogodku vprašal, ali sploh obstaja boljši dokaz za zmagoslavje kapitalizma, kot skoraj popolno izginotje samega izraza v zadnjih dveh, treh desetletjih.

Ekonomija se je povsem oddaljila od raziskovanja kapitalizma kot sistema. Iz historične vede, politične ekonomije, ki se je zanimala za družbeni in zgodovinski razvoj sistema, se je preusmerila v ekonomiko, matematično vedo, ki prek grafov, tabel in računov

¹ Velja omeniti, da se je pojavljanje in raba te besede znova povečala po izbruhu krize kapitalizma 2008. V tem času je opazna tudi večja izdaja knjig, ki se ukvarjajo s koncepti povezanimi z gospodarstvom in predvsem kapitalizmom. Tudi v Sloveniji v zadnjem času beležimo skokovit porast knjig, ki se ukvarjajo s tovrstnimi vprašanji. V številnih državah se je opazno povečalo tudi zanimanje za dela Karla Marxa, tudi v slovenskih knjižnicah so se njegova dela iz zaprašenih arhivov vrnila na police.

dokazuje domnevno večne ekonomske zakone.

Bourdieu in Wacquant (2003) izginjanje izrazov kot so izkoriščanje, razred, kapitalizem ipd. vidita kot posledico novodobnega kulturnega imperializma, ki želi izbrisati stoletja bojov in omenjene izraze označiti za nepotrebne in zastarele. Ravno to nas mora po njunem mnenju prebuditi. Kot pravita gre pod pretvezo dehistorizacije za poskus vsiljevanja kulturnega omejevanja z namenom podreditve. Na delu je potlačitev emancipacijske stopnje zgodovine, v kateri so si najprej tlačani oz. podložniki izborili večjo stopnjo svobode, kot so jo pred njimi imeli sužnji in v kateri so pozneje mezdni delavci zamenjali tlačane in si skozi preteklo stoletje izborili pravice, ki so danes vprašljive ter vse bolj videne kot nezasluženi privilegiji.

Razlogi za nelagodje in izogibanje pri uporabi besede kapitalizem gotovo, vsaj delno, ležijo v krvavi preteklosti kapitalizma in omenjenim bojem ljudstev za osvoboditev izpod spon kapitalizma in njegovih negativnih učinkov. Po Galbraithu (2010) gre pri umiku besede za eno izmed mnogih oblik ekonomike nedolžne prevare. Beseda je v preteklosti označevala predvsem veliko moč lastnikov in podrejenost. Zaradi utajevanja in nejasnosti pomena kapitalizma, se danes ne zavedamo razsežnosti njegovih negativnih plati, ki jih prinaša.

Vedno znova so se v zgodovini pojavljale besede, ki so z zamenjavami skušale v nezavedno potlačiti to kontroverzno besedo. V preteklosti so se uveljavile predvsem besede: svobodno podjetništvo, New Deal, globalizacija ipd. V današnjem času se je kot zamenjava najbolj uveljavila beseda tržna ekonomija oz. tržni sistem.² Slednji so nato sledile besede kot so menedžeriranje, konkurenčnost, fleksibilnost ipd. Tovrstni besednjak je povsem zasedel javni prostor in mnenjski diskurz ter zamenjal izraze kot so polna zaposlenost, izkoriščanje ipd.

S preimenovanjem in skrivanjem negativnih plati kapitalizma so ljudje postali nemočni, da bi popolnoma razumeli učinke kapitalizma. Ti segajo do vsakodnevnega izkoriščanja posameznikov. Zakrita je ostala tudi možnost pojava krize kapitalizma, kar se je

² Tovrstno poimenovanje je nezadostno in zavajajoče, lahko pomeni Anglijo iz 19. stoletja, Kitajsko za časa dinastij Sung in Ming in mesta za časa italijanske renesanse (Amin 2010).

najbolje pokazalo ob njenem nastanku leta 2008. Ko poslušamo politike, ekonomiste in vse ostale njihove slednike se zdi, da je kriza zgolj neprijeten pojav, katerega vzroke nismo mogli preprečiti. V zadnjem času se vse bolj uveljavlja prepričanje, da moramo za odpravo krize še dodatno sprostiti tržne odnose in zmanjšati regulacijo kapitalskih tokov. Kot da bi bila današnja kriza posledica prevelike regulacije kapitala in ne obratno. Ko je bilo treba zmetati na milijone dolarjev v reševanje sistema so vsi zamižali in pozabili na tako pogosto citirano mantra umika države iz gospodarstva. Že samo dejstvo, da je kriza povzročila povečanje uporabe besede kapitalizem nakazuje na strukturne omejitve tovrstnih rešitev in probleme, ki jih s seboj prinaša, v zgodovini nikoli bolj prevladujoči politično-ekonomski sistem. Z omenjenimi reševanjem, ki še vedno sledi logiki neoliberalnega nevmešavanja v tržne zakonitosti se zdi, da se želi potlačiti oz. znikati razloge, ki so privedli do krize. Ravno ta potlačitev problemov utegne biti še bolj eksplozivna in nevarna v prihodnosti. V kolikor želimo razumeti kaj se danes dogaja s svetom in svetovnim gospodarstvom moramo pogledati nazaj v zgodovino in današnje dogajanje umestiti v zgodovinski kontekst. Veliko večjo pozornost moramo, če želimo iziti iz težav, ki jih povzroča nameniti tudi analizi kapitalizma. Že danes lahko opazimo vse bolj nemiren svet, vse več demonstracij, večje družbene razlike in nevarnosti, ki izhajajo iz odrivanja določenih družbenih problemov (migracije, okoljski problemi, vse večja revščina ipd.), ki nastajajo zaradi strukturnih omejitev kapitalizma. Zgodovina in tudi sedanjost nas uči, da v takšnih časih obstaja še toliko večja nevarnost nasilja in celo vzpona nacionalističnih, rasističnih, izključevalnih, skrajno desnih sil.

V diplomskem delu se bomo zato poskušali zadev lotiti iz drugačnega, širšega zornega kota. Poskušali bomo poiskati odgovore na vprašanja, ki se jih večinoma ne postavlja in se zato na njih niti ne išče odgovorov. V pričujočem delu bomo z zgodovinsko analizo poskušali raziskovati samo naravo, začetke, vzpone in padce ter faze v razvoju kapitalizma, besede, ki ima takšno pojasnjevalno moč, da se vedno znova vrne nazaj in je nikakor ni moč spraviti iz slovarjev.

V javnosti se v zadnjih letih vse bolj širi beseda neoliberalizem. Za razliko od kapitalizma, se jo pogosto sliši v javnosti. Toda njenega pomena se večinoma ne dojema

v povezavi s kapitalizmom. Neoliberalizem se največkrat povezuje z načinom delovanja nam oddaljenih sebičnih in pohlepnih posameznikov, ki naj bi bili glavni krivci za nastalo krizo. Naš pogled bo usmerjen drugam, saj takšno razumevanje po našem mnenju služi predvsem apologiji sistema in ne k odpravi razlogov, ki so pripeljali v trenutno situacijo. Sledili bomo materialistični analizi družbenih razmerij, ki razlogov za družbeno stanje ne reducira na lastnosti posameznikov, temveč vidi glavni razlog za stanje v družbi v kapitalističnem načinu proizvodnje. V diplomskem delu bomo raziskovali povezave med osrednjima pojma analize, kapitalizmom in neoliberalizmom. Poskušali bomo ugotoviti kako je prišlo do tega, da je nasprotovanje svobodnemu trgu postalo bogokletno dejanje celo v akademskih krogih. Ravno slednji namreč ne bi smeli biti podvrženi verovanju, temveč vedenju na podlagi kritičnega preizpraševanja obstoječega. Iskali bomo vzroke za zadnjo krizo kapitalizma in povezave med krizami, kapitalizmom in neoliberalizmom. Pri tem nam bo pomagala kritična in interdisciplinarna zastavitev projekta, ki nam bo ponudila možnosti kritične evalvacije pomena ekonomske vede na razvoj politično-ekonomske ureditve.

Naša osrednja vprašanja, na katera bomo skušali odgovoriti bodo:

1. Kaj je kapitalizem?
2. Kdaj in na kakšen način je prišlo do njegovega nastanka?
3. Kakšne so njegove faze razvoja?
4. Kaj je neoliberalizem?
5. Kakšna je povezava med kapitalizmom in neoliberalizmom?
6. Zakaj je leta 2008 prišlo do krize in ali obstajajo povezave s tistimi iz preteklosti?
7. Kakšne so družbene, ekonomske in politične posledice neoliberalnega modela razvoja kapitalizma?
8. Kakšne so možne smeri razvoja po krizi?

Diplomsko delo je zastavljeno kritično in interdisciplinarno, s prepletom in povezovanjem različnih ved. Ekonomije ne obravnavamo kot ločene in samostojne vede, temveč skušamo slediti marksistični usmeritvi, ki ne ločuje med politiko in

ekonomijo, temveč ju obravnava skupaj v kritični perspektivni. Menimo namreč, da je to najbolj celovit pristop, ki omogoča najboljše razumevanje procesov znotraj kapitalizma. Izhajali bomo torej iz širšega zgodovinskega in teoretičnega konteksta in ga skušali umestiti v današnji čas. Prepričani smo, da lahko do večje nevtralnosti pridemo s povezovanjem različnih disciplin. Glavnih problemov s katerimi se soočamo ne moremo reševati z drobitvijo elementov analize, temveč z obravnavanjem procesov v njihovi kompleksnosti in razmerjih.

Začetno metodo dela je predstavljalo zbiranje podatkov in literature glede obravnavane teme. Literatura o kapitalizmu je bila namreč v preteklosti v večjem delu umaknjena s knjižnih polic, zato je bilo treba več časa posvetiti iskanju primernih del. Odgovore na postavljena vprašanja smo iskali prek opisne metode, ki nam je omogočila razumeti vzroke in pomagala pri razlagi. S primarno in sekundarno analizo vsebine in interpretacijo različnih virov, povezanih s predmetom raziskovanja, smo prišli do novih spoznanj in jih skušali čim bolje povezati v smiselno celoto. Osredotočali smo se predvsem na analizo knjižnih virov in strokovnih del različnih avtorjev, ki predstavljajo reference na omenjenem področju. Opirali smo se na nekatera dela marksističnih mislecev ter zgodovinsko in svetovno-sistemske analize. Po klasifikaciji Eca (2003) se naloga umešča v zgodovinsko-teoretski tip.

Diplomsko delo sestavlja deset poglavij. Uvodni del je namenjen razmisleku o politično-ekonomski situaciji današnjega dne in temeljnih vprašanjih na katere bomo poskušali odgovoriti v diplomskem delu. V njem je predstavljen predmet preučevanja, metodološki okvir in zgradba. Drugo poglavje je namenjeno spoznavanju različnih percepcij in definicij kapitalizma ter etimološkemu izvoru besede. Tretje poglavje se ukvarja z začetki kapitalizma in večinoma spregledanimi načini njegovega nastanka. V četrtem poglavju sledimo razvoju kapitalizma, različnim produkcijskim metodam znotraj samega kapitalizma in ciklom akumulacije, ki so privedli do menjav hegemonov znotraj sistema kapitalistične proizvodnje. Peto poglavje se ukvarja z akademskimi začetki neoliberalizma in uresničevanjem teh idej v praksi. V njem opisujemo nasilno uvajanje neoliberalnih reform v Čilu in drugod po svetu. Dotaknemo se tudi razlogov, ki so povzročili njegov vzpon. V šestem poglavju skušamo opredeliti neoliberalizem,

njegove lastnosti in strategije znotraj katerih deluje in zaradi katerih vse bolj vpliva na naša življenja. Sedmo poglavje se dotika aktualne tematike kriz kapitalizma. V njem bežno pogledamo v zgodovino nekaterih kriz in dokazujemo podobnost preteklih kriz s sedanjo krizo. V poglavju iščemo tudi odgovore na vprašanje, zakaj prihaja do kriz znotraj kapitalizma in kakšne spremembe povzročajo. Osmo poglavje je namenjeno kritični evalvaciji širokega razpona učinkov neoliberalnega modela kapitalizma na različnih področjih od politološkega, politično-ekonomskega, družbenega vse do vplivov na okolje. V devetem poglavju skušamo narediti sintezo preteklih poglavij in prek razmišljanj različnih avtorjev začrtati nekaj dilem, ki se vzpostavljajo glede smeri prihodnjih sprememb.

2 KAJ JE KAPITALIZEM?

Kapitalizem temelji na presenetljivem prepričanju, da bodo najbolj pokvarjeni ljudje počeli najbolj pokvarjene stvari za blaginjo vseh.

John Maynard Keynes

Kapitalizem danes predstavlja samoumevno stvar, brez katere ne moremo, istočasno pa se skoraj nihče temeljiteje ne ukvarja z osnovnimi koncepti, izvori in njegovim zgodovinskim razvojem. Definiral je naš prostor političnega delovanja, socialnega življenja in imaginacije na takšen način, da so ideje o njegovem koncu za nas povsem nedoumljive. Kot pravi Žižek si lahko predstavljamo naravne katastrofe, celo konec sveta, ne moremo pa si predstavljati konca kapitalizma.³

Razumevanje pomena kapitalizma je odvisno od njegove opredelitve. Beseda z

³ Zanimivo je, kako človeštvo v določenem zgodovinskem obdobju nikakor ne more misliti onkraj obstoječih razmerij v družbi. Aristotel si tako v antični Grčiji ni mogel predstavljati družbene ureditve, ki ne bi vključevala sužnjeva, saj brez njih po njegovem nihče ne bi mogel delati, družba pa brez dela ne bi mogla funkcionirati. Kot je več stoletij kasneje ugotovil Marx, je Aristotlu spodletelo pri razumevanju vrednosti. Sam namreč na tisti stopnji razvoja ni mogel vedeti, da so v blagovnih vrednostih vsa dela izražena kot enako človeško delo. Tega ni mogel razbrati iz vrednostne oblike (ki jo je sicer sam razvil) samo zato, ker je grška družba slonela na suženjskem delu in je imela neenakost ljudi in njihovih delovnih sil za naravno podlago (Marx 1986, 61).

mnogimi pomeni in dvoumnostmi, ki jih prinaša, ne more imeti enotnega pomena in ene same definicije. Vsako družbo sestavlja več različnih celot kot so gospodarstvo, kultura, družbena hierarhija ipd. Gospodarstvo od teh celot nikoli ne more biti povsem ločeno. Tudi delovanje kapitalizma lahko pojasnimo samo v luči medsebojnih interakcij in prepletanj, vplivov različnih celot. Že od začetkov civilizacij so se vse kulture srečevale z vprašanji menjave, proizvodnje in porabe, za kar so morale ustvariti posebne besednjake, ki so te pojave opisovali. Z razvojem družbe se skozi čas spreminja tudi raba besed.

Beseda kapital iz katere se je kasneje razvila beseda kapitalizem je svoj pomen začela dobivati okrog 1770 z ekonomistom Turgotom. Capitale je latinska beseda, ki izhaja iz besede caput, kar pomeni glava in izvira iz 12. ali 13. stoletja. Pojavila se je v pomenu glavnice, zaloge blaga, gmote denarja, ki prinaša obresti. V Italiji je beseda omenjena leta 1211 in od leta 1283 naprej v pomenu glavnice (trgovske družbe). V 14. stoletju je že dodobra uveljavljena na Iberskem polotoku. Beseda je kasneje začela označevati denarno glavnico družbe ali trgovca. Po 16. stoletju je prečkala meje in se razširila po Nemčiji, Franciji in Nizozemski. V tem času je imela številne tekmice s podobnim pomenom, kot so npr.: krožeča neplačila, dolg, bogastvo, sklad, dobro, premoženje. Vse te besede so se pojavljale v besednih zvezah, kjer bi danes uporabili besedo kapital. Beseda se je nato uveljavila, ko so se druge besede že izrabile, in to nam govori o prelomu, s katerim je prišlo do novih vednosti. Sprva je beseda označevala predvsem vrednost v denarju. Sčasoma denar ni bil več zgolj denaren, saj je prevzel tudi druge, manj likvidne oblike. Tako smo prišli do podobne rabe besede, kot jo je razumel Karl Marx. Po njem je kapital tudi produkcijsko sredstvo.

Danes je uveljavljeno razlikovanje med stalnim in krožečim kapitalom. Dobrine dolgega trajanja kot so cesta, ladja, vodovod, stroji in orodja uvrščamo med stalni kapital. Krožeči kapital predstavljajo uporabne dobrine: surovine, polizdelki, denar različnih izplačil (mezd in dela). Turgot je v tem smislu govoril o letnem in prvobitnem naplačilu. Industrijska revolucija naj bi bila predvsem sprememba stalnega kapitala, ki je odtlej vse dražji, vendar precej trdnejši in bolj izpolnjen in ki je korenito spremenil stopnjo donosnosti (Braudel 1989, 297). Pred tem je namreč velik delež stroškov

zahtevalo obnavljanje in vzdrževanje premičnin in predvsem nepremičnin.

Marx je postavil podobno delitev med konstantim in variabilnim kapitalom. Konstantni kapital je tisti, ki se pretvori v delovno sredstvo in ohrani vrednost v produkcijskem procesu. V delovno silo pretvorjeni del kapitala spremeni (oplodi) svojo vrednost v produkcijskem procesu in ga Marx imenuje variabilni kapital. Stroj torej štejemo med konstantni kapital, človeško delovno moč pa v variabilni kapital, ki ustvarja presežno vrednost, kar po Marxu omogoča izkoriščanje delavca. S tem, ko kapitalist preobraža denar⁴ v blaga, ki služijo kot snovni tvorci novega produkta ali kot faktorji delovnega procesa, s tem ko njihovi mrtvi predmetnosti pripoji živo delovno silo, preobraža minulo, opredmeteno, mrtvo delo v kapital (Marx 1986, 180). Mrtvo delo je tisto, ki je bilo opravljeno v preteklosti in je vgrajeno v stroje uporabljene v proizvodnem procesu. Zgolj živo delo doda blagu novo vrednost. Kapitalist delavcem ne izplača te celotne proizvedene vrednosti, temveč jih plača samo do mere, ki je potrebna za reprodukcijo delovne sile. Plače, ki jih dobijo delavci so odvisne predvsem od pritiskov, ki jih slednji vršijo na kapitaliste in sprememb na trgu delovne sile. Preostalo vrednost predstavlja presežno vrednost. Izkoriščanje delavca je tako postalo bolj zakrinkano. Pred tem je lahko izkoriščanje potekalo odkrito prek uporabe sile oz. grožnje z uporabo le-te. V kapitalizmu delavci ne delajo več zaradi politično-vojaške prisile, temveč zaradi ekonomske nujnosti (Choonara 2009, 33). Strukturno pogojena tendenca kapitala je večanje produktivnosti, cenitev blaga ter delavca, v katero kapitalista sili konkurenca.

Kapital je za Marxa vrednost, ki samo sebe oplaja. Razvil je splošno formulo kapitala: $D \rightarrow B \rightarrow D'$.⁵ Preobrazbe neke vsote denarja v večjo vsoto denarja s pomočjo blaga, uporabe delovne sile in fizičnih sredstev za proizvodnjo dobrine, katere prodaja prinese največji možni dobiček.

Za razumevanje bistva kapitala moramo po Marxu ločiti enostavno blagovno cirkulacijo in cirkulacijo denarja zaradi kapitala. Enostavna blagovna cirkulacija je prodaja s

⁴ Marx je denar definiriral kot univerzalni ekvivalent, v kar se je razvil že pred nastankom kapitalizma. Denar omogoča menjavo različnih na videz med seboj nezamenljivih blag.

⁵ $D \rightarrow B \rightarrow D'$. Kapitalističen proces cirkulacije blaga pomeni, da se začetna vložena vrednost (D) transformira v poljubno blago (B), ki se transformira v novo, višjo vrednost (D').

končnim namenom nakupa, prisvojitve uporabnih vrednosti in zadovoljitve potreb. Nasprotna je cirkulacija denarja kot kapitala, katere namen je oplajanje vrednosti, ki eksistira znotraj vedno obnovljenega, neomejenega gibanja kapitala.⁶ Edini namen te menjave je pridobivanje presežne vrednosti, zato takšno menjavo imenujemo kapitalistična. V vseh preteklih družbah je bil namen menjave dobrin zadovoljevanje človekovih potreb.⁷ V kapitalistični družbi pa je zadovoljevanje potreb ljudi zgolj stranski produkt procesa menjave, katerega glavna naloga je ustvarjanje čim večje presežne vrednosti.

Marx je nadalje kapital razdelil na produktivni, komercialni in denarni. Produktivni kapital je investiran v zaposlovanje delovne sile za produciranje blaga (kar lahko predstavlja storitve kot tudi materialne dobrine). Komercialni kapital zagotavlja cirkulacijo blag, prek oglaševanja ipd. Denarni kapital operira v kreditnem sistemu – finančnih trgih in posoja denar drugima oblikama kapitala v zameno za obresti (Callinicos 2009, 30).

Kapital je konkretna stvarnost, skupek zlahka razpoznavnih in vseskozi delujočih sredstev. Danes ga najlažje ocenjujemo v okvirih narodnih bilanc. Vse je mogoče izmeriti, nihanje družbenega proizvoda, dohodek pro capite, stopnjo varčevanja, stopnjo obnavljanja kapitala, demografsko gibanje in tako naprej, in končni cilj je izmeriti skupno rast (Braudel 1989, 292).

Wallerstein (1995) definira kapital kot akumulirano bogastvo. Toda v zgodovinski perspektivi kapitalizma ima po njem beseda bolj specifično definicijo. Ne gre samo za menjalne dobrine, stroje ali ostale materialne dobrine v obliki denarja, temveč za preteklo delo, ki še ni bilo razširjeno. Tako bi lahko vse zgodovinske sisteme od samih začetkov iz dobe neandertalcev naprej uvrstili v to definicijo. Današnji kapitalistični sistem se razlikuje po tem, da se kapital investira na poseben način, z namenom

⁶ Nepremičnine, zemlja, produkcijska sredstva, predmeti dela ipd. sami po sebi še niso kapital, ampak to postanejo šele, ko vstopijo v cirkulacijo $D \rightarrow B \rightarrow D'$. Danes večina gospodarskih in tudi negospodarskih subjektov vstopa v medsebojne odnose na takšen, kapitalističen, način. Pri kapitalu je bistvenega pomena, kdo si ga lasti, kajti tisti si lasti tudi presežno vrednost (Marx 1986).

⁷ Predkapitalistične elite so svoj denar kopičile pri sebi z namenom bogatenja, namen kapitalista pa je uporaba denarja kot kapitala.

oplajanja vrednosti in da to postane glavni namen.

Beseda kapitalist izvira iz sredine 17. stoletja. *Hollandische Mercurius* jo uporabi že leta 1633. V Enciklopediji v tistem času nastopa samo kot pridevnik, samostalniška oblika ima mnogo konkurentov. Bogatega človeka namreč lahko opišeš na mnogo načinov: milijonar, bogataš, premožnej ipd. Imetniki denarnega bogastva (državnih papirjev, premičnin, naloženega denarja) je zoženi pomen, ki ga beseda dobi v 18. stoletju. Sčasoma so kapitalisti vse bolj pomenili vlagatelje in obračevalce denarja. Beseda, ki nikoli ni imela pozitivne konotacije, je dobivala vse bolj slabšalen prizvok in vse bolj označevala pohlepne ljudi s polnimi žepi, ki jim nikoli ni dovolj denarja.

V moderni družbi je oblast iz kraljev in vladarjev prešla na kapitalista. Slednji je lahko nastopal sam ali pa kot kombinirani kapitalist v delniških družbah. Razlika, ki jo je prinesel ta prehod je v tem, da je v začetkih človeške skupnosti delovni proces potekal na skupni lastnini produkcijskih pogojev. Posameznik je bil v teh družbah del celote, skupine npr. plemena od katere se ni mogel utrgati. V antičnem in srednjem veku je delo temeljilo na odnosih podložništva in gospodarstva, večinoma v obliki suženjstva. Kapitalistična oblika pa predpostavlja navidezno oz. formalno svobodnega mezdnega delavca, ki prodaja svoje delo kapitalu (Marx 1986).

Braudel (1989) kapitalista opredeli kot človeka, ki vodi vlaganje kapitala v neskončni proces produkcije. K temu pa so po njem zavezane vse družbe.

Marx opredeli glavni namen kapitalista v produkciji uporabne in menjalne vrednosti⁸ oz. v produkciji blaga. Producirati hoče takšno blago, katerega vrednost⁹ je višja kakor

⁸ Z blagom Marx označuje predmet namenjen prodaji. Vsakemu blagu pripiše dve vrednosti: uporabno in menjalno. Koristnost neke stvari, ki je pogojena z njegovimi fizičnimi lastnostmi daje uporabno vrednost. Menjalna vrednost označuje količino blaga, ki ga dobimo za neko drugo blago. Blago ima lahko velikansko uporabno vrednost in nikakršne menjalne ter obratno. Zrak, ki ga dihamo nima menjalne vrednosti ima pa veliko uporabno vrednost. Zlato pa ima majhno uporabno in veliko menjalno vrednost. Kapitalizem je sistem, ki združuje vrednosti, jih izenačuje in menja. Za razumevanje osrednjega pomena vrednosti v kapitalizmu je nujno potrebno upoštevati tudi konkurenco. Ta proizvaja zakon vrednosti in sili kapitaliste, da se obnašajo kot kapitalisti, ne glede na njihove dobre namere (Choonara 2009).

⁹ Marx poudarja, da imajo vsa blaga pomembno skupno značilnost. Vsa so proizvod določene količine človeškega dela. Vrednost blaga se meri v količini družbeno potrebnega delovnega časa za njegovo proizvodnjo. Vrednost se spreminja s produktivnostjo. Determinirana je z različnimi dejavniki

vsota vrednosti produkcijskih sredstev in delovne sile, v katere je vložil svoj denar. Producirati noče samo vrednosti in uporabne vrednosti, temveč tudi presežno vrednosti,¹⁰ ki mu zagotavlja profit.

Prve omembe besede kapitalizem naj bi našli leta 1842 v delu Bogastvo francoskega jezika avtorja J.B. Richarda. Oxfordov angleški slovar napačno omenja, da prva uporaba besede kapitalizem izvira iz leta 1854, ko je William Makepeace Thackeray besedo uporabil v noveli *The Newcomes*, kjer je pomenila lastništvo nad kapitalom.

Modernejši pomen besedi je leta 1850 dal Louis Blanc, ki je kapitalizem razumel kot prisvojitvev kapitala enim na račun izključitve drugih. Raba besede je bila v tistem času zelo redka. Dobro definicijo besede je podal anarhistični mislec Proudhon, ki kapitalizem leta 1877 definira kot: Gospodarsko in družbeno ureditev, v kateri kapital, vir dohodka, na splošno ni last tistih ki ga s svojim delom obračajo.

V znanstveno rabo je besedo kapitalizem razširila knjiga iz leta 1902 Wernerja Sombarta z naslovom *Der moderne Kapitalismus*. V tekstih Karla Marxa besede kapitalizem, deset let po tem, ko jo je že definiral Proudhon ne najdemo, omenjal je samo besede: kapitalistična proizvodnja, kapitalistična družba, kapitalist, kapitalistična epoha ipd. Kapitalističen proces produkcije je videl kot težnjo po čim večjem samoopljanju kapitala, torej čim večjo produkcijo presežne vrednosti, to je čim večjega izkoriščanja delavcev.

Močan političen pomen besede in njena revolucionarna podstat, ki sta sčasoma vse bolj pridobivala na veljavi, sta vplivali na to, da so se je številni avtorji na vso moč izogibali. V slovarju političnih ved jo lahko najdemo šele leta 1914. V Britanski enciklopediji se je pojavila šele 1926. leta, v slovarju francoske akademije še šest let pozneje. Kljub temu je uporaba besede v 20. stoletju skokovito narastla in se razširila med množice. V delih marksističnih avtorjev je postala dopolnilo razvojnih stopenj sužnjelastništva in fevdalizma, o katerih je govoril že Marx.

kot so povprečna usposobljenost delavcev, razvoj znanosti in tehnologije, družbeni proces organiziranja ipd. (Choonara 2009).

¹⁰ Današnji ekvivalent presežne vrednosti je maksimiranje profita.

Besede tako ni bilo več moč izkoreniniti, čeprav je v zadnjih desetletjih do izbruha gospodarske krize skoraj povsem izginila iz vsakdanjega besednjaka in tudi besednjaka političnih strank.

V enciklopedijah je kapitalizem običajno definiran kot ekonomski sistem, s svobodnim trgov, privatno lastnino, produkcijskimi sredstvi in distribucijo, katerih glavni namen je ustvarjanje lastnega dobička. V slovenskem slovarju knjižnega jezika je kapitalizem opredeljen kot gospodarsko-družbena ureditev, v kateri so proizvodjalna sredstva v privatni lasti.

Braudel (1989) pravi, da je tudi v predindustrijskem času, pa če nam je prav ali ne, obstajala gospodarska dejavnost, ki je neubranljivo klicala po uporabi te besede in ni sprejemala nobene druge. Nič drugače ne moremo reči za današnji čas, ko je beseda, ki so jo želeli potlačiti znova prišla na naslovnice časopisov. Po Braudelu je to, da ni moč najti ustreznega nadomestila za besedo simptomatično, saj nemoč pri iskanju samo po sebi pomeni najboljši razlog za uporabo besede. Če bi besedo umaknili, nam bi pri priči spet manjkala.

Bolj dovršen koncept kapitalizma se je pojavil kot rezultat prakticiranja Marxovih primerjalnih modelov, predvsem koncepta kapitalistične družbe. Temeljil je na teoretski predpostavki obstoja različnih družbenih odnosov, ki obstajajo v dani družbeni formaciji,¹¹ na osnovi katerega je mogoče izbrati elemente za konkretno analizo (Centrih v Braudel, 2010).

Wallerstein (1995) kapitalizem opredeli kot zgodovinski sistem s konkretnimi in unikatnimi realnostmi, med katerimi se nekatere konstanto spreminjajo, druge pa ostajajo enake. Opozori na razliko med tistim, kar naj bi kapitalizem bil in konkretnimi življenjskimi okoliščinami.

¹¹ Koncept formacije družbe je razvil sociolog Ludvik Čarni in z njim meri na skupna bistvena obeležja prevladujoče ekonomske strukture in njej ustrezna razmerja, oblike in pojave v nadstavbi družbe. Koncept kot tak v stvarnosti ne obstaja, je pa priročno sredstvo za preučevanje zgodovinskega razvoja, ker nam kaže najpomembnejša obeležja posameznih družbenih obdobj (ibid.).

Cryan in oba Shatilova (2009) kapitalizem opredelijo kot ekonomski sistem temelječ na privatni lastnini produkcijskih sredstev in menjavi blaga z namenom ustvarjanja dobička. Za kapitalistične ekonomije je značilno svobodno tekmovanje in industrializacija, čeprav slednja ni nujni pogoj kapitalizma. Bistvo kapitalizma je večanje profita na dolgi rok, prek ponovnih investicij, ki na dolgi rok zagotavljajo še večje dobičke. Kapitalistični sistem igra osrednjo vlogo pri akumulaciji virov, ki so lahko uporabljeni za nadaljnjo produkcijo. Tem virov pravimo kapital.

V običajnem gledanju v političnih razpravah in medijih se kapitalizem enači s tržnim gospodarstvom. Braudel (1989) temu pogledu nasprotuje. Zanj so trgi obstajali od nekdaj, res je sicer, da so se ožili, izginjali in nastajali, vendar niso rezultat kapitalizma. Razvil je pojmovanje kapitalizma kot tri slojne medsebojno odvisne zgradbe. Te tri ravni so medsebojno hierarhično urejene, tako da najvišja nadstropja ne morejo obstajati brez spodnjih, na katerih stojijo. Za izhodišče, oziroma prvo raven, je izbral materialno življenje ali ne-gospodarstvo s katerim opisuje večstoletno tradicijo, ki se nadalje kaže v sedanjosti in jo imenuje živa preteklost. Označuje tisto, kar je človeštvo v svoji zgodovini globoko ponotranjilo v svoje življenje in si nihče podrobno ne ogleda. To so navade, rutine običaji, o katerih se človeku ni potrebno odločati in se dogajajo zunaj polne zavesti. Za takšni več stoletij stari strukturi vsakdanjega življenja oz. samozadostnega gospodarstva veljata mesto in denar, ki sta gibalo in kazalec sprememb. Omogočala in pospeševala sta menjavo in s tem nepopolno menjalno gospodarstvo, med leti 1400 in 1800 (t.i. ancien regime). To je pritličje ne-gospodarstva, svojevrsten humus, v katerega trg poganja svoje korenine, vendar ga ne more zajeti. Pritličje je neznansko. Druga raven, tržno gospodarstvo oziroma raven blagovnega prometa povezuje večja mesta z manjšimi in organizira produkcijo ter usmerja porabo. Razpelo je pajčevino čez velikansko gmoto materialnega življenja in ohranilo svoje mreže. Nad tržnim gospodarstvom v strogem pomenu je po navadi cvetel kapitalizem (Braudel 2010, 27). Tržno gospodarstvo je s strani zgodovinarjev, za razliko od porabe in potrošnje, dobro raziskano. Razdelimo ga lahko na zgodnji register s sejmi in pozneje borzami in spodnji s tržnicami ter prodajalnami. Za oba so značilne vodoravne povezave. Slabše raziskani kapitalizem oziroma tretjo raven, nasprotje trga Braudel (ibid.) definira kot način, kako poteka, večinoma sebična, večna igra vlaganja.

Razločuje dve vrsti menjave, vsakdanjo, transparentno, konkurenčno menjavo na javnem trgu in temu nasprotni (privatni) trg, zapletene, oblastniške menjave, ki se je skušala otresti pravil javnega trga. V prvi trg spada tržno gospodarstvo, v drugega pa po Braudelu sfera kapitalizma, kjer kraljuje pravica bolj iznajdljivega in močnejšega. Razločitve med njima večinoma niso bile narejene, ker sta napredovala skupaj in so kapitalizem pogosto imeli za gibalno in razcvet gospodarskega napredka. Za Braudela je razločitev kapitalizma od tržnega gospodarstva bistvo njegovega raziskovanja. Za kapitalizem je značilno iskanje tržnih niš, ki prinašajo neproporcionalno velike ekstra profite, ki v tržnem sistemu niso mogoči, saj se prek ponudbe in povpraševanja dobički »normalizirajo«. Kapital torej izigrava mehanizme trga in jih navsezadnje uničuje.¹²

Arrighi (2009) pravi, da se je kapitalizem kot svetovni sistem izvil iz sloja tržnega gospodarstva, ki je vzniknil iz globin materialnega življenja že veliko prej. Sčasoma je kapitalizem pridobil moč, da je preoblikoval trge in življenje vsega sveta. Takrat je postal tudi bolj opazen in pomemben.

Braudel (1989) omenja, da je za celostno zgodovino kapitalizma, pomembna lastnost prožnost v najrazličnejših razmerah, zmožnost spreminjanja in prilagajanja. Če obstaja kakšna enotnost kapitalizma od njegovih začetkov v 13. stoletju v Italiji, potem jo je potrebno iskati v tem. Kapitalizem je v preteklosti, v primerjavi z današnjim, zasedal, le ozek pas gospodarskega življenja. Takrat še nismo mogli govoriti o sistemu, ki se razteza čez vse kontinente in zajeda v vse pore družbene skupnosti.

¹² Braudelova koncepta trga in kapitala sta zanimiva, ker sta na eni strani razmeroma preprosta in celo primitivna (zlasti denimo, v primerjavi z Marxovim konceptualnim aparatom) – hkrati pa sta neverjetno epistemsko produktivna. Braudelova ločitev kapitala od trga je pomembna tudi zato, ker v njenem horizontu za odpravo kapitalizma ni nujno odpraviti tržne ekonomije. Celotna odprava kapitalizma bi po Braudelu afirmirala, ponovno uveljavila preproste regulacijske mehanizme tržne ekonomije (Močnik 2006, 47).

3 NASTANEK KAPITALIZMA

Svetovna zgodovina je seznam vsega tistega, čemur bi se človeštvo lahko izognilo.

Bertrand Russell

V 12. stoletju je bilo vsakomur kristalno jasno, da je kapitalizem smrtni greh. Zgoditi se je moral velik prelom, teološka adaptacija, ki je trajala nekaj stoletij, da smo lahko prišli do družbene sprejemljivosti družbenega reda, ki temelji na presežni vrednosti in s tem na kopičenju profita, večanju kapitala. Prepoved jemanja obresti je v katoliških deželah uradno, čeprav le teoretično, veljala vse do leta 1830.

Mladen Dolar

Industrijsko bolj razvita dežela kaže manj razviti le sliko njene lastne prihodnosti.

Karl Marx

Čeprav se celotna zgodovina za nazaj vzpostavlja kot smiselna celota in linearno napredovanje v višave, je dejanski proces razvoja drugačen in poteka na mnogo bolj necelovit način. Braudel (1991a) zato pri opisovanju razvoja kapitalizma izpostavlja tri ravni časa: geografski čas (s svojimi počasnimi, skoraj neopaznimi spremembami), čas socialne in kulturne zgodovine (s čimer je meril na kraljevine, cesarstva in civilizacije) in šolsko zgodovino. Slednja, podatkovno-dogodkovna zgodovina, je zanj površinska in povzroča zavajajoče učinke. Narobe bi bilo govoriti, da se je kapitalizem razvijal linearno, zaporedno po stopnjah od trgovskega, industrijskega do finančnega, ko naj bi prišlo do pravega kapitalizma. Takšen nepopoln razvoj zgodovine, brez omenjanja samega kapitalizma, večinoma zasledimo v šolskih učbenikih. Mnogi zgodovinarji namreč samoumevno enačijo kapitalizem z nastankom industrijske revolucije. Tisti, ki se mu bolj posvetijo pa vzpon in razvoj kapitalizma predstavljajo na podoben način kot izvorni greh v teologiji. Začetek prvotne akumulacija nam razložijo tako, da nam ga pripovedujejo kot prigodo v preteklosti. V davnih časih je bila na eni strani delovna, razumna, predvsem pa varčna elita, na drugi pa so bili postopači, ki so pasli lenobo in zaveseljačili vse, kar so imeli, in še več (Marx 1986, 650).

Ko pa podrobneje raziskujemo zgodovinski potek, lahko ugotovimo, da njegova vzpostavitev nikakor ni potekala na idiličen način, kjer bi bili edini sredstva za bogatitev pravica in delo. V zgodovini so metode prvotne akumulacije vse drugo, samo idilične niso. Kakor je znano, igrajo v dejanski zgodovini osvajanje, podjarmljenje, roparski umori, skratka nasilje, veliko vlogo. V nežni politični ekonomiji pa je od nekdaj vladala idila (ibid., 651). Kapitalizem je namreč nastal z nasiljem, in se, kot bomo videli, nikdar ločil od njega. Vzpostavljanje pogojev za kapitalistično produkcijo, tako imenovana prvotna akumulacija kapitala, je bila izrazito nasilno spreminjanje družbe. V zgodovinskem spominu sicer ne obstaja poseben škandal, ker niso obglavili nobenega potentanta, temveč so samo razlastili neznanu število revežev (Mastnak v Klein 2009, 555). Kot pripomni Braudel (2010): človek v zgodovinskih knjigah ne je in ne pije. Marx (1986, 683) zapiše: Odkritje ameriških dežel, bogatih z zlatom in srebrom, pokončevanje, zaslužnjevanje in zakopavanje domačih prebivalcev v rudnike, začenjajoče se osvojitve in plenitve Vzhodne Indije, sprememba Afrike v lovišča, kjer so za trgovino s sužnji lovili črnce, vse to označuje jutranjo zarjo obdobja kapitalistične produkcije. Ti idilični procesi so pogloblitni momenti prvotne akumulacije, tem procesom pa so sledile številne trgovinske vojne evropskih držav z vso zemeljsko oblo kot prizoriščem. Podobno razmišlja tudi Wallerstein (1999), zanj je pravzaprav celotna zgodovina modernega svetovnega sistema zaznamovana z grozotami. Seveda je bilo veliko tudi dobrih reči, toda le za del svetovne populacije. Po drugi strani poznamo surova iztrebljanja, ki so bila plod kolonialističnih osvajanj, pavperizacijo in bolj tehnološko napredne grozote 20. stoletja. Teh grozot še ni konec. Tudi niso nekaj naključnega ali izjemnega, temveč so nujen del političnega aparata kapitalistične akumulacije in so le delno prikrite ali ublažene s humanitarnimi obliži.

Velika sprememba v načinu produkcije, ki je prišla s kapitalizmom, se je razvijala postopoma in bolj izrazito začela pred približno petsto leti ter je vplivala na razvoj celotnega sveta. Po obdobju fevdalizma je postopoma in v različnih intervalih na različnih delih sveta začelo nastajati kapitalistično gospodarstvo. Sama težnja po učinkovitosti, ki naj bi jo danes znotraj kapitalističnega procesa proizvodnje najbolj zagotavljali menedžerji, je pravzaprav vpeta že v same temelje kapitalističnega sistema. Vendar pa na začetku ni bilo potrebe po ločevanju med menedžerji in kapitalisti oziroma lastniki produkcijskih sredstev. Zato sta bili na začetku razvoja ti funkciji združeni. Za

razumevanje delovanje kapitalizma je nujno potrebno pogledati začetke in vzroke nastanka kapitalističnega načina proizvodnje.

Marx (1986, 651) bistvo omenjenega načina proizvodnje opiše tako:

Denar in blago nista kapital že od začetka, prav tako, kakor to niso produkcijska sredstva in življenjske potrebščine. Morajo se šele preobraziti v kapital. Ta preobrazba sama pa se lahko dogodi samo v določenih okoliščinah, katerih bistvo je v naslednjem: dve zelo različni vrsti posestnikov blag morata stopiti v medsebojni stik; na eni strani lastniki denarja, produkcijskih sredstev in življenjskih potrebščin, ki hočejo oploditi vsoto vrednosti, katere lastniki so, z nakupom tuje delovne sile, na drugi strani pa svobodni delavci, prodajalci lastne delovne sile, torej prodajalci dela. Svobodni delavci v dvojnem pomenu: tako, da sami ne spadajo neposredno med produkcijska sredstva, kakor sužnji, tlačani itd., in da tudi niso lastniki produkcijskih sredstev, kakor so to samostojni kmetje itd., temveč da so teh produkcijskih sredstev osvobojeni, da so se jih znebili in rešili. S to polarizacijo blagovnega trga so podani osnovni pogoji za kapitalistično produkcijo. Tako imenovana prvotna akumulacija ni torej nič drugega kakor historični proces ločevanja producenta od produkcijskih sredstev. Kot »prvotna« se kaže zaradi tega, ker tvori predzgodovino kapitala in pa tistega načina produkcije, ki ustreza kapitalu.

Kako je dejansko potekala prvobitna akumulacija kapitala? V pozabljeno zgodovino je zapisana na skrajno krvav način. Številna mesta kot npr. Liverpool so se razvila prek trgovanja s sužnji. Razširjeno je bilo prisilno delo otrok, ki ga je uvedla industrija bombaža. Kot opisuje Marx (1986, 689-690):

Mnogo, mnogo tisoč teh drobnih, nemočnih bitij v starosti od sedem do trinajst ali štirinajst let so tako odposlali na sever. Mojster« (to se pravi otroški tat) »je navadno svoje vajence oblačil, hranil in jim dajal stanovanje v vajenskem domu blizu tovarne. Nastavili so nadzornike, da bi nadzorovali njihovo delo. V interesu teh priganjačev sužnjeve je bilo, da so otroci garali do skrajnosti, kajti njihova plača je bila odvisna od količine produkta, ki ga je bilo mogoče iztisniti iz otrok. V mnogih tovarniških okrajih, posebno v lancashirskih, so najbolj brezsrčno mučili ta nedolžna in zapuščena bitja, ki so bila prepuščena tovarnarjem. Do smrti so jih utrujali s pretiranim delom . . . bičali so jih, vklepali in mučili z najbolj pretkanimi krutostmi; v mnogih primerih so jih izstradali do kosti, medtem ko jih je bič podil k delu. . . Profiti tovarnarjev so bili ogromni. To je le še povečevalo njihovo volčjo lakoto. Začeli so s prakso »nočnega dela«, to se pravi, ko so eno skupino rok upekali na dnevnem delu, so imeli drugo pripravljeno za nočno delo; dnevna skupina je legla v postelje, ki jih je nočna pravkar zapustila, in obratno. Ljudsko izročilo v Lancashiru pravi, da se postelje nikdar niso ohladile.

Žižek (2008) o pojavu prvotne akumulacije kapitala zapiše:

Vedno kadar se govori o črni knjigi komunizma, se pozablja, da obstaja tudi črna knjiga kapitalizma. Ob tem, kar so Belgijci naredili v Kongu, bi se še Stalin skrtil, Pol Pot pa bi rekel, da bi se tukaj imel kaj naučiti. V tridesetih, štiridesetih letih jim je uspelo pobiti od dveh tretjin do treh četrtin vsega prebivalstva. Metode so bile pa takšne, da mirnega srca rečem, kako je bil v primerjavi z njimi Stalin humanist. Nabirali so kavčuk, niso pa imeli plantaž. Če bi imeli plantaže, bi jih Belgijci lahko polovili in bi zanje delali kot sužnji. Ljudi si moral spustiti svobodno bloditi po gozdu, iskati drevesa in nabirati lepljivo gumo. Kako to narediti, da ne bodo rekli zdravo in da se bodo vrnili? Tipična belgijska procedura je bila v tem, da so zavzeli vas. Ženske so priklenili in jih serijsko posiljevali. Moškim so rekli, da če v desetih dneh ne prinesejo določene količine kavčuka, bodo imeli njihove ženske stalno priklenjene. Potem se je zgodilo to, kar se običajno zgodi. Belgijski kralj, ki je stal za vsem tem, je bil razglašen za svetnika katoliške cerkve. Vseeno je to bil napredek..

Nujno potrebno izhodišče za razvoj kapitalizma, med katerimi sta nastala tako mezdni delavec¹³ kakor kapitalist, je bila odvisnost oziroma podložništvo delavca. Prvotno fevdalno podložništvo se je preobrazilo v kapitalistično. Osnova tega procesa pa je bila ekspropriacija¹⁴ zemlje poljedelskega producenta, kmeta, ki je omogočil akumuliranje kapitala¹⁵ za razvoj kapitalizma na eni strani in razmah revnih ljudi, ki so potrebovali delo, zaradi česar so se morali seliti v mesta. Zgodovinski potek ekpropriacije je na različnih koncih potekal po drugačnem vrstnem redu in v različnih časovnih obdobjih. Kot pravi Močnik (2006, 9): Če hočete dobiti kapitalizem, morate imeti na voljo nekaj pogojev. Eden izmed teh pogojev je, da razpolagate z velikimi količinami nevezane vrednosti – da imate velike količine razpoložljivega »denarja«, ki ga boste kapitalistično uporabili.

V večini evropskih držav je za fevdalno produkcijo veljala razdelitev zemlje med

¹³ Torej od mezde, plačila kapitalista odvisni delavec. Za razliko od samostojnega delavca, ki si je služil kruh z lastno proizvodnjo, z obdelovanjem zemljišča in gojenjem živali mora mezdni delavec vse kar potrebuje kupovati na trgu, s čimer postane odvisen od dela za kapitalista. Trdnost in obstoj notranjega trga je lahko omogočalo predvsem uničenje kmečke samozadostnosti. To je nemi pritisk ekonomskih razmer, ki zapečati kapitalistovo gospostvo nad delavcem (Marx 1986, 671).

¹⁴ Ekspropriacija oziroma razlastitev lastnine.

¹⁵ Kapitalizem brez neskončne akumulacije ne bi mogel funkcionirati, če bi se ta ustavila, bi se sistem zlomil. Tako dolgo torej, dokler lahko delavec akumulira zase, in to lahko vse dotlej, dokler je še lastnik svojih produkcijskih sredstev, sta kapitalistična akumulacija in kapitalistični način produkcije nemogoča. Manjka razred mezdnih delavcev, ki je za to neogibno potreben. Ekspropriacija zemlje ljudskih množic je temelj kapitalističnega načina produkcije (Marx 1986, 697-698). Pogoj za kapitalistični način produkcije in akumulacije, torej tudi za privatno lastnino, je uničenje tiste privatne lastnine, ki temelji na lastnem delu, to je ekspropriacija delavca (ibid., 703).

večjim številom odvisnih kmetov. Predigra k prevratu, ki je ustvaril temelj za kapitalistični način produkcije, se je odigrala v zadnji tretjini 15. in v prvih desetletjih 16. stoletja. Z razpustitvijo fevdalnih spremstev, ki so se povsod »brez koristi gnetla po hiši in dvoru« je bila vržena na delovni trg množica izobčenih, brezpravnih proletarcev. Proces nasilnega razlaščenja ljudskih množic je dobil v 16. stoletju novo, strašno spodbudo z reformacijo in pa s posledičnimi velikanskimi krajami cerkvenih posestev, ki so ji sledile (Marx 1986). V Angliji je tako strahovito naraslo število revežev, da je celo kraljica Elizabeta, ko je prepotovala deželo vzkliknila: »Povsod sami reveži!« Revščina pa se ni širila zaradi odprave tlačanstva, temveč zaradi odvzema zemlje poljedelcem. Veleposestniki so prihajali do ozemelj na nezakonit način, z goljufovimi prilaščanji državnih zemljišč, ki so jih meščanski kapitalisti dopuščali, saj so s tem omogočali pritok delavcev z dežele v mesta.¹⁶ V Angliji je bil zadnji del ekspropriacije in njen višek dosežen z izgonom ljudi s kmečkih zemljišč. Nemogoče je bilo, da bi brezpravni proletarijat, torej tisti, ki sta jih razkroj fevdalnih spremstev in sunkovita nasilna ekspropriacija pregnala z zemlje vsrkavala naraščajoča manufaktura tako naglo, kakor je ta proletarijat nastajal. Množično so se spreminjali v berače, roparje in klateže. Iz tega razloga je v vsej zahodni Evropi v 15. in 16. stoletju zavladovala zakonodaja proti klateštvu. Očete današnjega delavskega razreda so najprej kaznovali zato, ker so se bili prisiljeni spremeniti v klateže in berače (ibid., 667). Odpravili torej niso sistemskih vzrokov, temveč so prav nasprotno prek sprejetih zakonov z najbolj krutimi metodami: bičanja, žigosanjem, mučenjem ipd. želeli preprečevati in na posameznike prenašali posledice, ki jih je zakrivil nov sistem.¹⁷

Sčasoma je prek vzgoje, tradicije, navad in prek nadaljnega razvijanja kapitalističnega načina proizvodnje prihajalo do tega, da so ljudje svoje družbeno-ekonomske pogoje videli kot same po sebi razumljive naravne zakone. Stalno ustvarjanje odvečnega prebivalstva je vzdrževalo zakon povpraševanja in ponudbe dela. Tako se je prvotna neposredna, nasilna, neekonomska prisila do današnjih dni, v kapitalistično razvitejših predelih sveta vse bolj spreminjala v tiho, zakrito ekonomsko-sistemsko nasilje. Bistven

¹⁶ Najbolj paradoksalno pri tem je, da so za zgraditev kapitalističnega načina proizvodnje kršili ravno najbolj temeljno pravico, sveto reč kapitalizma, to je pravico do zasebne lastnine.

¹⁷ Podobne primere najdemo tudi danes v Sloveniji, kjer se že nekaj let kazensko preganja vsiljivo beračenje. Predsednik SNS Zmago Jelinčič je v preteklosti že imel podobne predloge kot so nekaj stoletij nazaj veljali v Evropi. Torej celo idejo o prepovedi beračenja.

element prvotne akumulacije je bila uporaba države s strani buržoazije¹⁸ za nižanje mezd skladno s profitom ter daljšanje delovnega časa, ki je omogočil razvoj kapitalizma.¹⁹ Temeljno, neopazno, sistemsko nasilje kapitalizma je pravzaprav še mnogo bolj grozljivo od neposredno predkapitalističnega družbeno-ideološkega nasilja: tega ni več mogoče pripisati konkretnim individuumom in njihovim »zlim« namenom, temveč je čisto objektivno, sistemsko, anonimno (Žižek 2000, 10).²⁰ Zato zanj ni mogoče kriviti nikogar neposredno in je tako mnogo težje poiskati vzroke in kaznovati krivce.²¹

Agrikulturna revolucija z uzurpacijo zemljišč je omogočila hiter zaslužek zakupnikov zemljišč na račun hitrega obubožanja ostale večine. V 16. stoletju je prišlo do odločilnega momenta, ki je omogočil nastanek kapitalistov. Zakupne pogodbe so takrat sklepali za dolgo dobo 99 let. Nепrestano padanje vrednosti žlahtnih kovin in s tem denarja je donašalo zakupnikom zlate sadove. Nепrestano so naraščale cene žita, volne, mesa in ostalih poljedelskih produktov, kar je povečevalo denarni kapital zakupnika, obenem pa je zemljiška renta, dogovorjena v zastareli denarni enoti vztrajno padala. Tako je bogatel hkrati na račun svojih mezdnih delavcev in na račun svojega zemljiškega gospoda. Dokončno industrijskemu kapitalu ves notranji trg osvoji velika industrija, ki izvrši ločitev med poljedelstvom in domačo kmečko obrtjo, njene korenine – predilstvo in tkalstvo, pa poreže (Marx 1986, 681). Cehovski mojstri, rokodelci in mezdni delavci so se tako preobražali v male kapitaliste. Nato pa s postopoma naraščajočo razširjajočim se izkoriščanjem mezdnega dela in ustrezno akumulacijo v popolne kapitaliste (ibid., 682). Sčasoma se je začelo vse družbeno bogastvo stekati

¹⁸ S tem izrazom je Marx mislil na razred kapitalistov, ki so lastniki produkcijskih sredstev in izkoriščajo del dela delavcev, ki ga od njih odtujijo oziroma sprivatizirajo. Kot nasprotni razred je Marx omenjal proletariat oziroma razred modernih delavcev, katerega značilnost je, da je brez produkcijskih sredstev in zato prisiljen prodajati svojo delovno silo za preživetje.

¹⁹ Med hude zločine je od 14. stoletja štela tudi koalicija oziroma združevanje delavcev, vse do 1825. leta, ko so bili v Angliji odpravljeni zakoni proti združevanju. Iz tega, da je država sicer diktirala maksimalno mezdo, nikakor pa ne minimalne, je jasno razviden smisel delavskega statuta iz leta 1349 in njegovih potomcev (Marx 1986, 673). Tudi na tem področju se danes pojavljajo podobne zamisli s socialno kapico, ki bi omejila najvišje zgornje prispevke bogatih za socialne pravice.

²⁰ Odkrito priznajmo, da so se v 20. stoletju dogajali veliki zločini. In dodajmo, da tega še ni konec, le da so poimenske zločince nadomestili tako anonimni, kot so delniške družbe (Badiou 2005, 21).

²¹ Tu je analitično prekratka skrajna, desničarska populistična ideologija, ki krivce še vedno vidi v konkretnih skupinah prebivalstva kot so priseljenci, predvsem (Muslimani), Romi ipd., ki naj bi bili krivci za slabo stanje v družbi. Za ljudi je takšna poenostavitev, ki v težkih in negotovih časih meri na njihova čustva, bolj privlačna od kompleksnejših ter poglobljenih racionalnih razlag, ki razgaljajo delovanje sistema.

najprej v roke kapitalista. Velik, dejansko največji in vsak dan naraščajoči del letnega produkta dela je obdržal zase. Od takrat lahko kapitalista štejemo za prvega lastnika vsega družbenega bogastva, čeprav ni noben zakon nanj prenesel pravice do te lastnine. To spremembo lastnine je povzročilo jemanje obresti na kapital.²² Kljub temu, da so se številni zakonodajalci v vsej Evropi z zakoni proti oduševanju temu uprli, so te ovire za kapital postajale z razpadom fevdalnih vezi, razlastitvami in delnim izgonom kmečkega prebivalstva odpravljene (ibid., 683). Elementi prvotne akumulacije so se nato porazdelili na Španijo, Portugalsko, Nizozemsko, Francijo in Anglijo, kjer se je oblast postopoma začela vse bolj uporabljati kot sredstvo organiziranega družbenega nasilja za pospeševanje preobrazbe fevdalnega načina proizvodnje v kapitalističnega.²³ Velika premoženja so zrasla v enem samem dnevu,²⁴ prvotna akumulacija je vse bolj uspevala, ne da bi bilo potrebno vložiti večje količine denarja.²⁵ Velik vpliv na nadaljnji razvoj je

²² Problem oduševanja je vezan na dajanje posojila in je bil navzoč že v antiki. Imamo slavno Aristotelovo obsodbo oduševanja, tega »rojevanja denarja iz denarja«, na katero se je skliceval celotni srednji vek. V nasprotju s skopuhom oduševani ni človek, ki bi preprosto kopičil svoj zaklad, ampak ga kopiči tako, da ga posoja drugim, drugim pa ga posoja zato, da bi v povračilu dobil več. S posojanjem so se ukvarjali predvsem Židje, ki se zaradi izolacije z drugimi deli pravzaprav niso mogli ukvarjati. Ves problem se zgosti okoli profita, ki je bil proizveden samo s posojanjem. Proizveden je bil samo v časovnem zamiku med točko posojila in vračila, ne da bi človek, ki je posodil, se pravi oduševani, v tem času mignil s prstom. S posojanjem so Židje zadostili inherentni in ogromni ekonomski nuji trenutka, toda hkrati s tem zapadli pod teološko anatemo, ki se je v 12. stoletju fatalno povezala z drugo anatemo, ki je ležala na Židih nasploh, s prekletstvom tega, da so zakrivali uboj Kristusa. In prav v 12. stoletju, ki je prineslo toliko novih struktur za našo kulturo, so se prvič pojavile tudi zgodbe, da Židje okoli velike noči pobijajo krščanske otroke za svoje ritualne potrebe, da pijejo njihovo kri, skratka, nastala je cela fantazmatika: ne samo, da so ubili Kristusa, ampak ga za vsako veliko noč ne nehajo ubijati, kar naprej ga ubijajo. Ta fantazmatika je nastala ob velikem prelomu, ki ga je pomenila prva križarska vojna leta 1096, ki je prinesla tudi prvi veliki val antisemitizma. Osovražnost skopuštva, oduševanja, se je v določenem historičnem trenutku pripela na figuro Žida in postala skozi naslednjih 800 let strukturna poteza celotne naše civilizacije (Dolar 2003).

²³ Kot opisuje Gülich (v Marx 1986, 684): »Holandija, ki je prva popolnoma razvila kolonialni sistem, je bila že leta 1648 na vrhuncu svoje trgovinske moči. Bila je »skoraj izključni gospodar vzhodnoindijske trgovine in prometa med jugozahodno in severovzhodno Evropo. Njeno ribištvo, pomorstvo in njene manufakture so bile pomembnejše kakor v katerikoli drugi deželi. Kapitali te republike so bili morda pomembnejši od kapitalov vse ostale Evrope.« Marx pa pripominja: Gülich je pozabil dostaviti še naslednje: holandske ljudske množice so bile že leta 1648 bolj preobremenjene z delom, obubožane in zatirane kot množice vse druge Evrope. Kljub temu, da je bila najbogatejša država, pa njeno ljudstvo ni uživalo sadov tega bogastva.

²⁴ Samo en zglede. Nekemu Sullivanu so dodelili prav takrat, ko je moral po uradnem naročilu odpotovati v neki del Indije, ki je zelo daleč od opijskih okrajev, pogodbo za trgovanje z opijem. Sullivan je prodal svojo pogodbo nekemu Binnu za 40 000 f. št.; Binn jo je prodal še isti dan za 60 000 funtov, zadnji kupec in izvrševalec pogodbe pa izjavlja, da je na koncu dosegel še velikanski dobiček. Po nekem spisku, ki je bil predložen parlamentu, so si dali družba in njeni uradniki od leta 1757 do 1766 od Indijcev 6 milijonov f. št. podariti. V letih 1769 in 1770 so povzročili Angleži lakoto s tem, da so pokupili ves riž in ga niso hoteli prodajati Indijcem, razen po bajnih cenah (ibid., 684).

²⁵ Podobno obogatitev na moralno sporen način lahko danes očitamo marsikomu v državah nekdanjega real-socialističnega bloka in tudi širše. V zadnjem času so pri nas odmevali sporni menedžerski prevzemi s strani t.i. tajkunov. Kapitalizem strukturno potrebuje dovolj veliko koncentracijo

imel kolonialni sistem.²⁶ Prek njega sta cvetela trgovina in ladjedelništvo. V Evropi razvijajočim manufakturam pa je kolonija zagotavljala trg in akumulacijo, ki jo je potenciral tržni monopol. Surove materiale so države pridobivale iz različnih kolonij, les in ribe iz Kanade, sužnje in zlato iz Afrike, sladkor, kavo, meso, zlato, srebro, rum in sadje iz Latinske Amerike, opij, čaj in začimbe iz Azije. Od 1860 do 1870 je mednarodna trgovina cvetela, šlo je za zlato dobo mednarodne trgovine.²⁷ Zaklad, ki so ga nagrabili zunaj Evrope neposredno z ropanjem, zaslužnjenjem in z umori, se je stekal v matično deželo in se preobražal tu v kapital (ibid., 685). Takrat je bila najpomembnejša trgovinska premoč, ki je omogočala industrijsko prevlado, pozneje pa je druga prevzela primat nad prvo.

Vzpon kapitalizma so omogočili: razmah mest in menjave, začetek trga dela, gostota družbe, razširjenost denarja,²⁸ rast proizvodnje, trgovanje na daljavo oziroma mednarodni trg. Ko se v 16. stoletju zasnuje svetovni trg, tedaj se tako ali drugače začne »življenjepis« kapitala (Braudel 1991a).

Razširitev denarja je omogočil izvor bančnega sistema, ki datira v konec 11. stoletja v čas prvih križarskih vojn, ko so vitezi imenovani Templarji po vseh večjih evropskih mestih imeli svoje postojanke, ki so povezovale in varovale križarske poti. V teh postojankah so lahko ljudje varno spravili svoje imetje in ga dobili nazaj v drugi postojanki. To je omogočilo hitrejše in lažje potovanje in kupovanje na različnih koncih

kapitala za nadaljnjo akumulacijo in razvoj kapitalizma. Zato je v vseh državah v vzhodni Evropi prišlo do podobnega bogatenja posameznikov. Tudi območje naprednejšega kapitalizma ni imuno na bogatenja izvršena na sporen način z npr. finančnimi špekulacijami. Če je bilo včasih za pridobitev izjemnega bogastva potreben en dan, danes zadostuje nekaj sekund.

²⁶ Zamolčana plat v šolskih učbenikih ne govori o tem, da je moral Krištof Kolumb s svojo mornarico, ker na potovanju ni zbral dovolj zlata, s seboj vzeti 500 ljudi, ki so jih pozneje v Evropi prodali za sužnje, ženske in otroke pa za uresničevanje spolnih anomalij. V dveh letih je pomrla polovica tamkajšnjega prebivalstva, do 1650. leta pa domorodnih Arabakov zaradi početja imperialistov ni bilo več. Podobno se je dogajalo tudi na ostalih predelih Latinske Amerike. Zavojevalci v svojih dnevnikih takratno družbo na Bahamih opisujejo kot egalitarno in harmonično, z milimi kaznimi. Kolumbovi dnevniki iz tistega časa, ki so dostopni tudi na internetu pričajo o tem, da so jih »odkritelji« videli kot navivneže, brez orožja. Opisali so jih kot dober potencial za sužnje.

²⁷ Kapitalski tokovi od severa proti jugu so bili, realno gledano, celo večji leta 1890 kot leta 1990. Do leta 1913 je izvoz (eno izmed znamenj povečane ekonomske integracije) predstavljal večji delež v globalni proizvodnji kot leta 1999 (Ellwood 2010, 18).

²⁸ Papirnati denar je izumila Kitajska okrog 10. stoletja za časa vladanja dinastije Song in ga uporabljali več stoletij do mongolskega zavzetja in zatona kitajske družbe. Najstarejši poznani blagovni denar (torej menjava blaga) izvira iz 24. stoletja pred n.št. na območju Evfrata in Tigrisa, na območju današnjega Iraka, Turčije in Sirije. Lidija je bila prva država, ki je uveljavila kovance. Ti so imeli natisnjene različne simbole, ki so označevali njihovo vrednost (Stalker 2009, 14).

Evrope, v zameno za manjši procent obresti. Ker je bilo jemanje obresti s strani cerkve prepovedano so to pravilo zaobšli tako, da so tisti, ki so si želeli izposoditi denar, najprej položili določeno vsoto denarja, šele nato pa so lahko vzeli posojilo. Sčasoma so Templarji postajali vse bolj bogati, kar je vedno bolj motilo vladajoče. Cerkev in država sta zato Templarje obtožila herezije in leta 1314 prepovedala njihovo nadaljnje delovanje. Čeprav sta religija in kultura že dovolj zgodaj umaknili zadržke, sta še zmerom odločno načelno nasprotovali predvsem posojanju na obresti in sta ga imeli za obsodbe vredno oduševstvo. Nekateri pravijo celo, zagotovo malo prehitro, da je očitke vesti odpravila šele reformacija in da je bil to globlji razlog kapitalističnega vzpona (Braudel 2010, 52). Prve komercialne privatne banke pa so se pojavile v poznem 13. stoletju v italijanski Sieni in so delovale na podobnih principih kot Templarji vse do prihoda Rotschildov v 19. stoletju, ki so ustanovili slavno finančno hišo. Spememba, ki so jo uvedli je bila ta, da so poslovali v petih največjih evropskih mestih, prek dobre koordinacije med temi petimi lokacijami. Naložbe so lahko tako vedno vlagali v kraje, kjer je vladala prosperiteta in kupovali tam, kjer so bile cene zaradi različnih dejavnikov nižje.²⁹ Nekaj desetletij je družina Rotschild obvladovala premoženje, v takšni velikosti, kot so ga do tedaj lahko akumulirala samo nacionalna gospodarstva. Čeprav uspehi osamljenih posameznikov na Zahodu niso bili redki, zgodovina brez konca in kraja ponavlja le en nauk: posamične uspehe je namreč treba domala vselej pripisati budnim in skrbnim družinam, ki so se zagrizeno trudile za večje bogastvo in večji vpliv. Njihova častihlepnost je bila oborožena s potrpežljivostjo in se je raztezala skoz dolgo trajanje (Braudel 2010, 54).

Vse pomembnejšo vlogo je sčasoma v razvoju kapitalizma, predvsem prek sistemov državnih dolgov, začela dobivati tudi država. Brez sistema dolgov, kapitalizem zgolj prek poslovanja v denarni obliki ne bi mogel funkcionirati, saj omogočajo veliko večjo in učinkovitejšo cirkulacijo kapitala. Državni dolgovi, katerih izvore najdemo v Genovi in Benetkah,³⁰ so se v manufakturnem obdobju razširili po vsej Evropi. Kakor da bi se ga dotaknil s čarobno palico (javni dolg), navda neproduktivni denar s ploditveno močjo in ga tako preobrazi v kapital, ne da bi se mu bilo treba pri tem izpostavljati trudu in

²⁹ Njihovo financiranje Angležev v bitki z Napoleonovo vojsko je bil verjetno odločilni dejavnik, ki je prevesil zmagoslavje na stran Angležev (Cryan in Shannova 2009, 49).

³⁰ Zaradi česar nekateri začetke kapitalističnega sistema produkcije vidijo v Severni Italiji.

nevarnosti, ki sta nerazdružljivo povezana z naložbo v industriji in celo v oderuštvo (Marx 1986, 686). Javni dolg je postajal eden izmed najmočnejših vzvodov prvotne akumulacije. Iz sistema državnega dolga so kasneje nastale delniške družbe, trgovina s prenosnimi vrednostnimi papirji, tvegane špekulacije, borzna igra, bankokracija in mednarodni kreditni sistem. Med državami so se sčasoma razvijale vse večje razlike. Menjalna razmerja med različnimi državami še danes nihajo in so polje špekulacij, kjer trgovci, ki špekulirajo z denarnimi menjalnimi tečaji stavijo na spremembe. Globalni finančni sistem je zato zelo nestabilen in spremenljiv sistem. Sposojanje in posojanje dajeta sistemu spodbudo za akumulacijo, kot tudi za centralizacijo kapitala, toda obenem je tudi vir velike nestabilnosti. Kredit je dober pospeševalec sistema, v dobrem in v slabem. Finance koordinirajo kapital na nacionalnem in globalnem nivoju, s povezovanjem različnih in nepovezanih načinov akumulacije v skupni ritem. Zato se veliko kriz v današnjem kapitalizmu zgodi v obliki finančne krize (Choonara 2009, 101).

Ker sloni državni dolg na državnih dohodkih, s katerimi je treba plačevati vsakoletne obresti itd., je postal moderni davčni sistem nujno dopolnilo sistema državnih posojil. Posojila omogočajo vladam, da poravnava izredne izdatke, ne da bi to davkoplačevalec takoj čutil, pozneje pa vendar povzročijo zvišanje davkov. Zaradi tega nosijo moderne državne finance, katerih osrednja os so davki na najnujnejše življenjske potrebščine (torej podražitev le-teh), v sebi klico avtomatične progresije. Preobremenitev z davki ni slučajen pojav, marveč je princip (ibid., 687-688).³¹ Davki se višajo tudi zaradi, dolgoročno gledano, vse večje demokratizacije sveta, katerega posledica je zviševanje države blaginje. Države so bile kapitalizmu včasih bolj včasih manj naklonjene, vsekakor pa se brez njihove pomoči ne bi mogel razvijati. Kot pravi Braudel (1991a) je kapitalizem zmagoval, ko je bil izenačen z državo. Večje kot je bilo sodelovanje med gospodarskimi in političnimi akterji, bolj je bil kapitalizem uspešen.

Bistvo privatne akumulacije³² lahko strnemo v ekspropriacijo neposrednih producentov, tlačanov in sužnjev v mezdne delavce. Razkroj privatne lastnine, ki temelji na

³¹ Zagovarjanje ideje nižanja davkov (kot velja za neoliberalizem) lahko s tega stališča razumemo kot logičen odgovor na strukturno težnjo kapitalizma po višanju obdavčitve.

³² Ki poteka prek zakonov kapitalistične produkcije same s centralizacijo različnih kapitalov.

zraščенosti posameznika z njegovim lastnim delom, nadomesti kapitalistična privatna lastnina, ki temelji na izkoriščanju tujega, toda formalno svobodnega dela.

Vse omenjeno je torej del zgodbe razvoja v zgodovinskih učbenikih zamolčane prvotne akumulacije. Kot pravi Marx (ibid., 691):

Tantae molis erat [toliko muk je bilo treba], da so se sprostili »večni naravni zakoni« kapitalističnega produkcijskega načina, da se je dovršil proces ločitve delavcev od pogojev za delo, da so se na enem polu preobrazila družbena produkcijska in življenjska sredstva v kapital, na drugem polu pa ljudske množice v mezdne delavce, v svobodne »delovne siromake«, ta umetni produkt moderne zgodovine. Če se denar, kakor pravi Augier, »rodi z naravnimi krvavimi madeži na enem licu« se rodi kapital od glave do peta oškropljen s krvjo in z blatom, ki mu silita iz vseh njegovih por.

Današnji družbeno-ekonomski sistem kaže precej bolj kompleksno strukturo od vseh ostalih do sedaj. V temelju lahko najdemo produkcijski proces, katerega zmožnost nenehnega revolucionariziranja je vsekakor osupljiva. Izvore kapitalizma je, kot smo videli že v predhodnem poglavju, zgodovinsko sicer težko umestiti, a ključna točka je prav gotovo industrijska revolucija, ki je posledično omogočila, razvoj globalnega kapitalizma, v katerem živimo danes. O kapitalizmu ne moremo govoriti kot o enotni, koherentni tvorbi, s samo eno obliko, temveč obstaja več različnih modelov kapitalizmov.³³

Tako kot človeško življenje je tudi zgodovina človeštva prepletena z vzponi in padci, svetlimi dogodki ter grenkimi izkušnjami. Prisotna je vsa pestrost, ki že po definiciji ne more zagotavljati nemotenega in nenehnega napredka, o katerem nas večinoma uči liberalna ideologija v naših šolah. Ključni problem se nahaja ravno v vzpostavitvi ideološkega konsenza, ki za nazaj utemeljuje zgodovinski potek. Takšna je tudi zamolčana ter predrugačena zgodba s kapitalizmom, ki jo živimo danes. Popačena predstava pa, kot bomo videli, prinaša svoje posledice, ki jih še toliko bolj občutimo ob današnji krizi.

4 RAZVOJ KAPITALIZMA

³³ Takšno stališče zagovarja ekonomist Amable. Po njegovih analizah je v središču svetovnega sistema pet različnih vrst kapitalizma: liberalni tržni kapitalizem oziroma "anglosaksonski" tip; celinski evropski kapitalizem; sredozemski kapitalizem; azijski kapitalizem; socialdemokratski kapitalizem oziroma "skandinavski" tip (Amable v Močnik, 2005).

V vsej zgodovini človeštva so ljudje proizvajali, zato da bi živeli:
samo v kapitalizmu živijo zato, da bi proizvajali.

Rastko Močnik

Potreba po vse širšem odjemu njenih produktov podi buržoazijo po vsej zemeljski krogli. Vsepovsod se mora ugnezdit, vsepovsod naseliti, vsepovsod navezati stike.

Karl Marx

Prvi posamični začetki kapitalistične produkcije so se v nekaterih mestih ob Sredozemskem morju pojavili že v 14. in 15. stoletju. Toda o kapitalističnem sistemu avtorji govorijo šele od 16. stoletja naprej. Tam, kjer je nastopila kapitalistična produkcija, je bilo podložništvo že zdavnaj odpravljeno, ponos srednjega veka, obstoj suverenih mest, pa je bil že nekaj časa v zatonu (ibid., 652). Nekje od 16. stoletja torej prvič v vsej človeški zgodovini nastopa naenkrat zgolj en sam moderni svetovni-sistem kapitalistične proizvodnje z različnimi imeni.³⁴

Kapitalizem kot sistem neskončne akumulacije kapitala temeljina njegovem vse večjem oplajanju in akumuliranju. Če bi se akumulacija ustavila, bi se sistem zlomil. Zato mora kapitalizem nenehno revolucionirati proizvodne sile in proizvodne odnose (Callincos 2004, 10). Če naj se ohranja tak sistem morajo naložbe kapitalistov seveda prinašati velik dobiček³⁵ (Wallerstein 1999, 32), to pa se dosega s poblagovljanjem.³⁶ Velike in neomejene dobičke je moč ustvarjati neomejeno dolgo predvsem z omejevalnimi

³⁴ Svetovni imperij, svetovna ekonomija ipd. Nekateri avtorji, kot je npr. tudi Wallerstein raje kot o kapitalističnem sistemu produkcije govorijo o modernem svetovnem-sistemu. Predvsem zaradi prevelike ideologizacije pojma kapitalizem. Z zamenjavo novi koncepti pridobijo na analitični ravni ter obenem pridobijo tudi bolj alternativno vsebino in pomen.

³⁵ Kapitala je groza pred pomanjkanjem profita, ali pa pred zelo majhnim profitom, tako kakor se narava boji praznega prostora. S primernim profitom pa postane kapital drzen. Če je zagotovljenih 10 %, ga je mogoče povsod uporabiti; z 20 % postane živahen; s 50 % pozitivno predrzen; za 100 % potepta vse človeške postave; za 300 % pa ni zločina, ki ga ne bi tvegala, tudi za ceno nevarnosti vešal. Če prinašata hrup in prepir profit, spodbuja oba. Dokaz: tihotapstvo in trgovina s sužnji (Dunning v Marx 1986, 691).

³⁶ Poblagovljanje predpostavlja obstoj lastninskih pravic pri vseh procesih, stvareh ali družbenih odnosih, ki jih prek postavljanja cene, lahko zamenjamo za katerikoli drugi predmet na podlagi veljavne pogodbe. V praksi seveda vsaka družba postavi določene omejitve pri katerih se poblagovljanje konča npr. pri prostituciji (Harvey 2005, 165). Omejitve so v nasprotju s kapitalistično logiko delovanja, ki predpostavlja neskončno širitev blagovnih dobrin. Razmerje med njima vodi v družbene antagonizme.

ukrepi, pri katerih pomaga država in tako prekinja delovanje tržnega gospodarstva.³⁷

Zanj so kot za vse sisteme značilni vzponi in padci oz. (ciklična) nihanja. Večina teoretikov svetovno-sistemske teorije govori o treh ciklih.³⁸ holandskem (od sredine 16. do konca 18. stoletja), britanskem (od sredine 18. do začetka 20. stoletja) in ciklom ZDA (od pozne sredine 19. do konca 20. stoletja). Arrighi (2010, 18) dodaja še severnoitalijanski oziroma genovski cikel (od sredine 14. stoletja do prve tretjine 17. stoletja). Slednji je bil drugačen od ostalih, saj je ekonomska hegemonija pripadala severni Italiji, vojaško-politična pa Španiji. Pozneje je prevladujoča država bila hegemon na vseh omenjenih področjih. Ti sistemski cikli so se med sabo vedno delno prekrivali. Vsak sistemski cikel ima svojo značilno posebno organizacijo proizvodne enote in posebno vrsto povezave med vojaško in politično oz. državno močjo ter ekonomskimi dejavniki in prevlado določenega tipa ekonomije ter politično-vojaške moči znotraj cikla. Značilno je, da so cikli hegemonije postajali in tudi danes postajajo vse krajši. Metropolitanska območja omenjenih držav so vsakokrat obsegala večje ozemlje in večjo raznolikost virov od njenih predhodnic. Mreže moči in akumulacije so tem državam omogočile reorganiziranje in nadzor nad celotnim svetovnim-sistemom.

Wallerstein (1999) poudarja, da so s statistično oziroma kvantitativno obdelavo dolgih časovnih nizov izbranih gospodarskih in družbenih kazalcev ugotovili značilnosti nihanja v kapitalističnem načinu proizvodnje. Njihova značilnost je izmenjevanje A - faz oziroma faz ekspanzije in B - faz ali faz kontrakcije gospodarskih in vseh drugih družbenih dejavnosti. Različna pa je dolžina njihovega trajanja od nekaj mesecev (sezonski cikli), prek petdesetih, šestdesetih let (kondratieffovski dolgi valovi), vse tja do stoletja ali treh (logistični cikli), ki so tudi najpomembnejši.³⁹ Kot pravi Wallerstein

³⁷ Slovensko javnost je zelo razburil zakonski predlog o urejanju trga dela, ki je želel omejevati med-sosedsko pomoč. Predlog lahko razumemo kot nadaljnjo težnjo po poblagovljanju. Vlada želi usmeriti širjenje profita navznoter v človeške odnose, ker kapitalu zmanjkuje zunanjih mej za akumulacijo. Na takšen način se družbena solidarnost v težnji po večjem profitu preobraža v sebičnost, pohlepnost in tekmovalnost. Usluge se tako pretvarjajo v storitve, sosedska pomoč postaja podjetniška ideja. Skrita plat tako opevanega podjetništva je spodbujanje sebičnosti v družbi.

³⁸ Braudel (2010) govori o središčih gospodarskega sveta, ki so bili matrica evropskega in pozneje svetovnega kapitalizma. Okrog leta 1380 se je tako prvo središče vzpostavilo v Benetkah. Okrog leta 1500 je sledila selitev v Antwerpen, okrog let 1550 in 1560 se je središče vrnilo v Genovo, med leti 1590 in 1610 je prišlo do selitve v Amsterdam, kjer se je središče ustalilo, kar za dve stoletji. Med leti 1780 in 1815 je središče postal London, 1929 pa je bilo središče prvič zunaj Evrope v New Yorku. Preselitve so spremljali boji, trki in gospodarske krize.

³⁹ V nasprotju z Wallersteinom, Arrighi (2010) opozarja, da pri stoletnih ciklih (cenovne logistike)

(ibid, 147) je bilo statistično ugotovljeno, da se je sredi sedemdesetih let začel večkratni (četverni) dolgi upad modernega svetovnega sistema. Hkrati s tem je sovpadel upad oz. B - faza četrtega logističnega cikla in upad ali B - faza ciklusa hegemonije ZDA in B - faza četrtega kondratieffovskega cikla in stanje blizu popolne izčrpanosti.

Arrighi (2010, 11) je Marxovo splošno formulo kapitala $D \rightarrow B \rightarrow D'$ razširil iz zgolj logike individualističnih kapitalističnih naložb v ponavljajoči se vzorec zgodovinskega kapitalizma kot svetovnega sistema:

Središčna značilnost tega vzorca je menjava obdobj materialne ekspanzije (obdobj kapitalске akumulacije $D \rightarrow B$) z obdobj finančnega preporoda in ekspanzije (obdobja $B \rightarrow D'$). V času materialne ekspanzije spravlja denarni kapital »v gibanje« vse večje količine blaga (vključno s poglobljeno delovno silo in naravnimi zakladi); v časih finančne ekspanzije se vse večja količina denarja »osvobaja« svoje blagovne oblike, akumulacija pa se odvija prek finančnih poslov (kot v Marxovi formuli $D \rightarrow D'$). Skupaj obe obdobj ali stopnji sestavljata celoten *sistemski cikel akumulacije* ($D \rightarrow B \rightarrow D'$).

Strukture nikoli niso večne, kar zagotavljajo ravno cikli znotraj struktur. Časovne spremembe dejansko obstajajo, toda te niso linearne. Vsako obdobje oziroma sistem ima svojo genezo, ki navadno nastopi ob prepletu s propadom drugega sistema, dolgo obdobje delovanja sistema in obdobje končne krize, ki ga velja razumeti kot obdobje zgodovinske izbire. Sledeč svetovno-sistemski teoriji je torej po Wallersteinu današnji kapitalistični sistem na prelomu v nekaj novega, kaj pa se bo razvilo in ali bo kapitalizem obstal iz vrste razlogov, še ni povsem jasno. V ciklusu, ki se zdaj izteka, so ZDA združevale ekonomsko in vojaško-politično hegemonijo, kjer še vedno prevladujejo, toda kapital se je premaknil v vzhodno Azijo. Če se bosta država in kapital spet povezala, se bo bržkone začel nov kapitalistični cikel. Nov sistem bi lahko bil imperij brez trga ali trg brez imperija (Močnik 2006, 142).

Kapitalističen način produkcije ima že v svojih temeljih zapisano težnjo po svobodnem, neomejenem trgu t.i. *laissez faire* principu. Je ekonomski in družbeni sistem, ki temelji na privatni lastnini in trgu, v katerem so sredstva produkcije v glavnem v lasti privatne pobude, ki jo vodi profit ter v katerem so investicije, distribucija, prihodek, produkcija

in kondratieffovskih ciklih ni soglasja o tem, kaj kažejo dolgoročna cenovna nihanja, ki jih opisujejo ti cikli. Pojavlja se tudi vprašanje, ali gre pri tem zares za nihanja cen, ki so inherentna kapitalizmu, ali pa gre za nekaj, kar je značilno že za prejšnja obdobja.

in cenovna politika dobrin in storitev določeni z dogajanjem oziroma operacijami na ekonomskem trgu. Trg je kraj, kjer se srečata ponudba in povpraševanje, pri čemer ponudba in povpraševanje do določene mere vplivata na ceno, količino in vrsto dobrin.

Vrtimo se v nekakšnem začaranem krogu, kjer se: denar preobraža v kapital, iz kapitala nastaja presežna vrednost in iz presežne vrednosti nastaja še več kapitala. Toda akumulacija kapitala predpostavlja presežno vrednost, presežna vrednost kapitalistično produkcijo, le-ta pa obstoj večjih mas kapitala in delovne sile pri producentih blaga. Zdi se, kakor da se vse to gibanje vrti v začaranem krogu, iz katerega pridemo le, če si mislimo, da je pred kapitalistično akumulacijo obstajala »prvotna« akumulacija (»previous accumulation« po Adamu Smithu), torej akumulacija, ki ni rezultat kapitalističnega produkcijskega načina, temveč njegovo izhodišče. (Marx 1986, 650).

Weber pravi, da je vzpon kapitalističnega načina proizvodnje omogočil koncentracijo lastništva in presežne vrednosti, delovnih mest in virov moči v rokah lastnika produkcijskih sredstev (Weber 1988). To je povzročilo večanje podjetij. Lastniki le-teh na določeni stopnji razvoja zato niso več mogli nadzorovati delovne sile in so potrebovali posrednike oziroma menedžerje. Njihova naloga je torej bila že v začetku večanje profita za lastnika, prek posebnih upravljaljskih tehnik, ki takrat še niso bile tako razvite in dodelane, kot so postale v poznejšem obdobju.

Menedžment,⁴⁰ kot ga razumemo danes, je torej nastal in se razvil v relativno kratkem zgodovinskem obdobju. Problem z motiviranjem in usposabljanjem delovne sile pa se je pojavljal že skozi stoletja pred tem. Kljub temu se predindustrijske organizacije z menedžeriranjem niso ukvarjale tako sistematično, saj zato niti ni bilo posebne potrebe. Orodja za svoj razvoj je menedžment dobil z razširitvijo arabskih števil od 5. do 15. stoletja in izumom sistema dvojnega knjigovodstva 1494. leta. Nadalje so s teoretično podlago o relokaciji virov, produkciji, standardizaciji, delavnem planiranju in vprašanjih povezanih s cenami prispevali liberalni ekonomisti.⁴¹ Pred industrijsko revolucijo in

⁴⁰ Izvor besede menedžment prihaja z začetka industrijske revolucije in vzpona moderne birokratske države, ko je v 19. stoletju prišlo do večjega organiziranja in pojava civilne družbe. Menedžment se je začel uveljavljati in razvijati pred približno 200 leti ter postajal vse bolj razvit in kompleksen tekom preteklega stoletja.

⁴¹ Adam Smith, John Stuart Mill, James Watt, Matthew Boulton in Eli Ehitney.

naraščajočo kompleksnostjo organizacij so menedžerske naloge opravljali kar lastniki proizvodnih sredstev.

Moderno upravljanje se je pojavilo v petdesetih letih 19. stoletja z razvojem železniške industrije, ki je zagotovila transportno infrastrukturo. Za železnico je bilo pomembno odkritje telegrafa leta 1844. Telegraf je omogočil komunikacijsko infrastrukturo za njen razvoj. Že v tem času so se začele oblikovati značilnosti fordističnega⁴² načina proizvodnje s hierarhično upravljalsko strukturo. V 20. stoletju je namreč prišlo do večjih sprememb v načinu proizvodnje in do konca šestdesetih let je bil v veljavi predvsem fordističen način. Zanj je značilna množična proizvodnja v obeh pomenih izraza: dobrine, ki jih proizvaja, so množične, saj jih proizvaja v velikih količinah in za množični trg, saj taka proizvodnja mobilizira velike množice delavcev, ki jih postavi za tekoči trak, kjer pod pritiskom racionalizacije z najmanjšim stroškom izdelujejo standardizirane dobrine (Močnik 2006, 128). Prek fordizma je prišlo do širšega razmaha menedžerskih tehnik v privatni sfero, predvsem v tovarnah. Fordizem je pravzaprav okrepil značilnosti fordistične proizvodnje, ki jih je bilo mogoče opaziti že v manufaktorni in zgodnji industrijski proizvodnji. Popolno uveljavitev fordizmu je nudil Keynesianski način reguliranja gospodarstva, z ustreznimi vladnimi politikami in ukrepi ter socialnimi ustanovami. Iz avtomobilske industrije se je fordistični način proizvodnje širil tudi na druge industrije in postavil standarde pri trgovanju in poslovanju (Riffkin 2007, 180).

Z vpeljavo tekočega traku, množične proizvodnje v velikih tovarnah in z drugimi značilnostmi fordističnega kapitalizma se je povečalo nasilje kapitala nad posamezno delavko in delavcem (Močnik 2008, 45). To nasilje se kaže zlasti v ločitvi celote produkcijskega procesa od delavcev in delavk. Brez delovnih oziroma produkcijskih sredstev so prisiljeni svoje usluge prodajati na trgu. Z razvojem fordizma so delavci postali podrejeni strojem, oziroma ločeni od materialne in intelektualne moči delovnega procesa, ko nimajo več vpogleda v celoten delovni proces. Delavci postanejo manj kvalificirani⁴³ in lažje prehajajo z enega mesta na drugega, postanejo »fleksibilni«. S

⁴² Način proizvodnje je ime dobil po lastniku tovarne Henryu Fordu, ki je prvi uvedel množični standardizirani izdelek. To načelo je postavilo proizvodni normativ za več kot pol stoletja (Riffkin 2007, 180).

⁴³ Do takrat so se delavci v prostem času, za razliko od kasnejših obdobj posvečali branju

tem izgublajo posebnosti vezane s panogo in tako zaposlitev delavca postaja vse bolj stvar naključja (ibid.). To načelo množično proizvedenih standardiziranih proizvodov je postavilo proizvodni normativ za več kot pol stoletja (Riffkin 2007, 180).

V šestdesetih letih je prišlo do izpetosti fordističnega modela proizvodnje. Uvajati so se začeli novi ukrepi. Državno regulirani fordizem je zamenjal menedžerski pogled postfordizma.⁴⁴ Eden izmed glavnih postfordističnih prijemov je bil vpeljevanje logike tržnih odnosov v delovni proces. V času po drugi svetovni vojni je japonsko avtomobilsko podjetje začelo eksperimentirati z novimi pristopi. Temelj pristopa so bila drugačna načela množične proizvodnje.

Podjetje, ki je prvo vpeljevalo nove metode je bilo Toyota, njen poslovni model pa se je imenoval vitka proizvodnja. Vodilno načelo vitke proizvodnje je združevanje novih upravljalških tehnik z vse bolj izpopolnjenimi stroji, da bi povečali proizvodnjo z manjšo količino materialov in dela. Vitka proizvodnja se znatno razlikuje od obrtne kot tudi od industrijske proizvodnje (Riffkin 2007, 181). V obrtni proizvodnji je obrtnik s pomočjo orodij izdeloval različne izdelke po željah kupcev. V fordističnem načinu proizvodnje je šlo za proizvodnjo standardiziranih, podobnih produktov v velikih količinah, kar je znižalo njihovo ceno, toda zmanjšalo možnost izbire. Nasprotno pa vitka proizvodnja »združuje prednosti obrtne in množične proizvodnje, pri tem pa se izogne visokim stroškom prve in togosti slednje« (ibid., 181). Svoje ime je dobila po zmanjševanju potrebne delovne sile, manjši potrebi po proizvodnem prostoru, manj potrebnih orodij, toda kljub temu hitrejšem razvoju in hitrejši izdelavi. S pomočjo operativnih načel vitkega upravljanja in njegovega močnega poudarjanja »procesa« ne pa »strukture in funkcije«, so bili japonski proizvajalci v celoti pripravljeni na sprejem prednosti novih računalniških informacijskih tehnologij (ibid., 186), kar jim je omogočilo še večji uspeh.

Teorije za analizo sodobnih procesov v svetovnem kapitalizmu se večinoma strinjajo, da je s koncem šestdesetih let prišlo do izteka tiste vrste kapitalizma, ki je bila na začetku

klasičnih del in celo teoretičnih tekstov. Marxov Komunistični manifest je bil npr. napisan za njih. Kot pravi Chomsky (v Vodovnik 2011, 190) je glas delavnih ljudi jasno in živo artikuliral delavski in lokalni tisk, ki je cvetel od sredine 19. stoletja pa vse do druge svetovne vojne in še po njej, dokler ga ni uničila državna in zasebna moč.

⁴⁴ Nekateri avtorji raje kot o postfordizmu govorijo o neofordizmu, toyotizmu ipd.

20. stoletja vpeljana v avtomobilski industriji. Spremembe v načinu delovanja kapitalizma so bile splošno znane in prepoznane kot pomembne, značaj teh sprememb pa je predmet splošne razprave. Pojavila se je težnja po večji mobilnosti kapitala (predvsem v geografskem smislu). Harvey (2005) govori o zgodovinski tranziciji k načinu prožne akumulacije. Omenja preporod obrtne proizvodnje, osebnih oziroma družinskih poslovnih mrež, širitev trgu podobnih načinov koordinacije na račun korporativnega in vladnega načrtovanja. Gre za prestrukturiranje, ki se dogaja tako s proizvodnimi silami kot z družbenimi odnosi. V tem vidi načine iskanja finančnih rešitev za krizne težnje kapitalizma. Sprašuje se v kakšnem obsegu je potrebno spreminjati pretekle in sedanje teoretske formulacije dinamike kapitalizma za njegovo razumevanje.

Enega izmed možnih odgovorov, ki se vse bolj uveljavlja ponuja postfordistična teorija. Temeljno strukturno protislovje kapitalizma po Marxu, je v tem, da je produkcijski proces družben, prisvajanje njegovih rezultatov pa privatno. Kapitalizem po svoji notranji logiki nenehno revolucionira produkcijski proces in družbene odnose: s tem da nenehno razvija produkcijo, jo tudi vse bolj socializira. Iz tega je Marx sklepal, da se bo z zgodovinskim razvojem temeljno protislovje vse bolj poglobljalo (Močnik 2008, 62). Postfordizem je v marsičem odgovor kapitalizma na to notranje protislovje: privatizira samo družbeno naravo proizvodnje, same družbene odnose spreminja v blago, obenem je celo kreativen odgovor na protislovje: družbene odnose spreminja v vrednost, ki samo sebe oplaja - se pravi, v kapital. Postfordizem tisto, kar naj bi ugonobilo kapitalizem, preobraža v gonilo kapitalistične akumulacije (Močnik 2006). Teoretiki postfordizma kot temeljno značilnost takšnega načina produkcije vidijo v prevladi nematerialnega dela. V ekonomsko najrazvitejših državah prevladujeta terciarni sektor in kulturna industrija, ki vse bolj postajata glavni ekonomski veji. Tudi v delovnem procesu je prišlo do pomembnih sprememb z govorom in znanjem kot njegovima glavnima elementoma. Prek njiju se v proces uvaja nove tehnološke inovacije (internet, digitalna tehnologija ipd).⁴⁵ Množični in standardiziran način proizvodnje je s pojavom postfordizma zamenjal individualiziran način, ki se prilagaja zahtevam uporabnikov. To je pripeljalo do značilne dialektike med ponudbo in povpraševanjem, ko ni več mogoče

⁴⁵ Zdi se, da je tu prišlo do glavnega preloma z Marxovimi politično-ekonomskimi izpeljavami.

reči, ali posebni življenjski slogi spodbujajo specializirano in diverzificirano ponudbo ali pa ponudba ustvarja nove subkulture. Ta dialektika se odlično podaja neoliberalni ideologiji kulturne različnosti, multikulturalizma, pluralnih identitet, spoštovanja razlik in politike priznanja, ki je vzniknila kmalu po začetku postfordizma.

Bologna (2009) glavne značilnosti postfordizma vidi v fragmentaciji podjetij, ki prenašajo na druge stroške tveganja investicij in strošek delovne sile t.i. *outsourcing* oziroma eksternalizaciji proizvodnje. Drugo značilnost vidi v globalizaciji, prek katere se je proizvodnja začela seliti v tujino (Daljni vzhod, vzhodno Evropo in tudi območje Magreba (območje od Maroka do Egipta)). Prek selitve v tujino se je zaradi pritiska na domače delavce znižala njihova plača, zaradi skrajno nizkih stroškov dela v tujini. Odpovedati pa so se morali tudi nekaterim drugim pridobitvam, ki so jih pridobili v zadnjem stoletju z njihovim bojem. Kot tretjo značilnost postfordizma je izpostavil t.i. *knowledge* ekonomijo, ki temelji na nematerialnih dobrinah. Neizmerno se je namreč povečal npr. sektor zabavne industrije, v katerem je danes zaposlenih več ljudi, kot v avtomobilski industriji.

Kot smo že omenili postfordističnih sprememb v organski sestavi kapitala ne smemo misliti ločeno mimo procesa globalizacije. Še nikoli v zgodovini namreč ni bilo toliko ljudi vpetih v najbolj klasična mezdna razmerja. Potreba kapitala je tolikšna, da se ne brani niti otroškega dela, niti skoraj suženjskega. Delo torej ni izginilo, opravlja se samo stran od naših pogledov (Kobe 2010). Kljub temu Riffkin (2007) upravičeno opozarja, da je zaradi postfordističnih sprememb vse manj dela v ekonomsko najrazvitejših državah, kar se kaže v vse večjem številu odvečnih delavcev (Hammer v Riffkin 2007, 190), meni, da lahko reorganiziranje gospodarstva do svojega izteka privede do 20 % neuradne brezposlenosti. Kobe (ibid.) zato postfordizem vidi predvsem kot spremembo v sferi distribucije presežne vrednosti in ne toliko v smeri njene produkcije.

Nekateri avtorji raje kot o postfordizmu govorijo o kognitivnem kapitalizmu, kot novi obliki kapitalizma, ki je nasledila merkantilistični in industrijski kapitalizem. Kognitivni kapitalizem temelji na znanju, ki je namesto kapitala glavni vir vrednosti. Producerski proces in intelektualna dejavnost v kognitivnem kapitalizmu nista več ločena od

delavca. Kar se kaže npr. pri delu z računalnikom. A tudi ta novi del vrednosti, znanstveniki, dizajnerji, izumitelji, mora na trg delovne sile, saj ga v to silijo predpisi. Tem delavcem omogočajo, da bi delali sami. Vladajoča ideologija jih prepričuje, da so podjetniki, ampak v resnici tudi oni le prodajajo delovno silo kot drugi proletarci. Zato, ker jih država s predpisi ločuje od družbenih pogojev produkcije (Močnik 2009).

Vsekakor lahko govorimo, da se je v osemdesetih letih začel vnovičen premik kapitalizma v smeri finančnega kapitala. Takratni komentatorji in znanstveniki so slavili finančni kapitalizem kot zadnjo in najvišjo stopnjo kapitalizma (Arrighi 2009). Vendar pri tem ne gre za neko posebnost, temveč ponavljajoči se pojav, ki mu lahko sledimo skozi vse obdobje od najzgodnejših začetkov kapitalizma. Premik v smeri finančnega kapitala je omogočil vzpon neoliberalnega modela kapitalizma.

5 VZNIK IN ŠIRITEV NEOLIBERALIZMA

Zgodovinska razprava je zaključena. Odgovor je prosto-tržni kapitalizem.

Milton Friedman

Prepričan sem, da semena, ki smo ga zasadili v plemenito zavest tisočih Čilencev, ni mogoče dokončno izruti. Imajo moč, lahko nas podredijo, vendar ne morejo zaustaviti družbenih procesov niti z zločinom niti s silo. Zgodovina je naša, in delajo jo ljudje.

Salvador Allende, v svojem zadnjem radijskem nagovoru pred atentatom,⁴⁶ ko so čilske ulice že zavzeli tanki.

1970. leta je bila v Čilu na demokratičen način izvoljena marksistično usmerjena vlada ljudske enotnosti Salvadorja Allendeja, na podlagi programa, ki je obljubljal, da bodo v državne roke prešli veliki sektorji gospodarstva, ki so jih vodile tuje, predvsem ameriške korporacije. Allende je zagovarjal t.i. razvojni pristop oziroma nacionalizem tretjega sveta. Razvojni ekonomisti so trdili, da bodo njihove države končno ušle krogu

⁴⁶ Uradno naj bi Allende naredil samomor, s pištolo, ki mu jo je podaril Fidel Castro. Vendar okoliščine njegove smrti niso bile nikoli povsem pojasnjene. Zato so se pred kratkim na zahtevo njegove družine odločili, da bodo izkopali njegove posmrtno ostanke in ugotovili resnični vzrok smrti (RTV SLO 2011a). Po najnovejših izsledkih naj bi bil umorjen s streli iz dveh različnih smeri.

revščine, če bodo uvedli navznoter usmerjeno strategijo industrializacije, namesto da bi se zanašali na izvoz naravnih virov, katerih cena je padala. Zagovarjali so regulacijo in celo nacionalizacijo nafte, rudnin in druge ključne industrije, tako da bi velik delež pridelave namenili za razvojni proces pod vodstvom vlade (Klein 2008, 59).

Na nivoju politike je nekje od 1945 do 1970 po vsem svetu dominirala razvojna ideologija, ki so ji nadevali različna imena, toda njena glavna značilnost je bila skrb in spodbujanje socialne blaginje. Povojna rekonstrukcija mednarodnih odnosov in državne intervencije v gospodarstvo so bile posledica krize v tridesetih in poznejših grozljivih dogajanj, ki so ogrozile obstanek kapitalizma.⁴⁷ V tem obdobju se je vzpostavil nov svetovni red, ki so ga narekovalе zmagovalke v drugi svetovni vojni prek Bretton Woodskega⁴⁸ dogovora, sprejetega 1944, ko so se v Angliji zbrali delegati iz kar 44 držav. Sporazum je na novo postavil finančno, monetarno in ekonomsko arhitekturo sveta. Namen sporazuma je bil zagotovitev ekonomske stabilnosti in preprečitev napak, ki so pripeljale do predvojne krize kapitalizma.⁴⁹ Države je sporazum ščitil pred pobegom kapitala v tujino z velikimi omejitvami finančnega kapitala. V istem obdobju so bili ustanovljeni tudi ostali mednarodni organi kot so ZN, IMF,⁵⁰ in IBDR (banka za obnovo in razvoj, kasneje preimenovana v WB). GATT (kasneje preimenovan in prestrukturiran v WTO)⁵¹ je bil zaradi nezmožnosti konsenza ustanovljen šele 1947 in je določal zgolj globalno trgovanje na področju trgovine in industrije, ni pa vključeval zahtev po pravičnejših cenah produktov slabše razvitih držav in skupne politike glede zaposlovanja. Takrat uveljavljena želja po permanentno nizki obrestni meri ni ustrezala finančnemu kapitalu, ki za svoj razvoj potrebuje visoke obrestne mere. Prosto trgovanje

⁴⁷ Iz tega stališča Keynesove reforme, ki so bile bolj ali manj uveljavljene po celem svetu, pomenijo konservativno držo, saj so zagovarjale obstoj kapitalizma in ne njegovo zamenjavo. Obstoj kapitalizma je bil v letih Velike depresije pod velikim vprašajem.

⁴⁸ Chomsky (2009) pravi, da je bil kolaps Bretton Woodskega sistema v zgodnjih sedemdesetih verjetno najpomembnejši mednarodni dogodek po drugi svetovni vojni, ki je bil mnogo pomembnejši tudi od padca Sovjetske Zveze.

⁴⁹ Velja omeniti, da se britanski delegat Keynes ni strinjal z vsemi dogovori. Na konferenci niso sprejeli njegovega predloga, da bi svet imel rezervno valuto, ki bi po njem uravnavala trgovalne presežke in primanjkljaje. Interes ZDA je bil takrat premočan in edina svetovna valuta je postal dolar, na katerega vrednost so vezali vrednost zlata. Ob tokratni krizi je omenjena ideja spet postala aktualna.

⁵⁰ Tudi glede vloge IMF ni bil uveljavljen Keynesov predlog po katerem bi države, ki bi zašle v primanjkljaj, bile deležne avtomatične pomoči. Prevladala je ameriška ideja, po kateri je odločanje vezano na število dolarjev (en dolar en glas), kar je pomenilo, da pogoje določajo najbogatejše države.

⁵¹ WTO, ustanovljen leta 1994, ima za razliko od predhodne pogodbe uraden status mednarodne organizacije. Poleg določil iz predhodne pogodbe WTO na kar 26 tisoč straneh vsebuje nove pogodbe, ki zmanjšujejo omejitve na področju investiranja na prek 160 področjih, v kar sodijo tudi osnovne dobrine, kot je voda, zdravstvena oskrba, izobrazba, telekomunikacije, okolje ipd.

je bilo omogočeno prek sistema menjalnih tečajev vezanih na dolar, ki je bil zamenljiv za zlato po stalni ceni. Tovrstno trgovanje je onemogočalo nekontroliran, prosti tok kapitala, ki je imel s povojnimi reformami dokaj zvezane roke.

Po letu 1968 je svet prišel v fazo stagnacije in krizo družbenih gibanj. Ljudje so bili namreč razočarani nad vsemi tremi velikimi političnimi gibanji (nacionalisti, socialdemokrati in komunisti), ki so nastala v obdobju od 1850 do 1945. To je odprlo prostor za vzpon neoliberalizma.

Tudi v Latinski Ameriki so se po vojni razvojni ekonomisti kakor tudi Keynesianci na severu in socialni demokrati v bogatih državah lahko hvalili z vrsto izrednih uspehov. Vsa svetovna politika je bila glede na današnji čas mnogo bolj levo oziroma socialno orientirana. Delež revnih se je vse bolj zmanjševal, pohvalili so se lahko z visoko pismenostjo, ustanavljali so se številni sindikati in tudi kapitalizem je doživljal svoja zlata leta. Vse države so v tem času zagovarjale polno zaposlenost, visoko gospodarsko rast, socialne pravice prebivalcev. Podpirale so tudi reguliranje in celo zamenjevanje trga z namenom ščitenja zgoraj naštetih ciljev. Državno lastništvo v ključnih državnih sektorjih takrat ni bilo nič nenavadnega, npr. na področju premogovništva, jeklarske in avtomobilske industrije.⁵² Razredni kompromis med delom in kapitalom je bil glavno zagotovilo in generator miru znotraj držav.

1947. leta se je v švicarskih Alpah okrog avstrijskega filozofa Friedericha von Hayeka zbrala majhna, ekskluzivna in zagreta družčina profesorjev ekonomije, zgodovine in filozofije, ki se je imenovala društvo Mont Pelerin. Skupina je vključevala tudi uveljavljenega filozofa Karla Poperja ter Milтона Friedmana. Opisovala se je kot družčina liberalcev, v tradicionalnem evropskem smislu. Poistovetili so se predvsem z neoklasičnimi ekonomisti iz druge polovice 19. stoletja (Alfredom Marshallom, Williamom Stanleyom Jevansom in Leonom Walrasom) in zanemarili vpliv klasičnih teoretikov Karla Marxa, Davida Ricarda in tudi Adama Smitha. Od slednjega so prevzeli zgolj idejo o nevidni roki⁵³ na trgu dela, ki naj bi bil najboljša rešitev za

⁵² Ne nazadnje je tudi sama EU nastala s podpisom Pariške pogodbe 18. aprila 1951, ko so se v Evropski skupnosti za premog in jeklo (ESPJ) združili Nemčija, Francija, Italija, Belgija, Nizozemska in Luksemburg. Paradoksalno torej EU danes ne bi več mogla nastati na istih temeljih, saj je omenjena industrija večinoma privatizirana.

⁵³ Izraz »nevidna roka«, ki se je pozneje tako rekoč prilepil na ime Adama Smitha, je pisec uporabil

omejevanje in celo spreobračanje najslabših človeških lastnosti kot je pohlep v smeri dobrobiti in koristi za celotno človeštvo. Teorija je torej povsem nasprotovala tedaj uveljavljenemu Keynesovemu modelu državne intervencije in regulacije. Država namreč po njihovi teoriji nikoli ni mogla imeti tako popolnih informacij kot trg.

V praksi so hoteli neoliberalni ekonomisti s Hayekovim učencem Miltonom Friedmanom obrniti trende in doseči troje: znižati višino mezd po vsem svetu, zatreti vsa okoljevarstvena prizadevanja, ki so podjetja silila v internalizacijo okoljevarstvenih stroškov, in znižati davke. Zato so si prizadevali zmanjšati proračunske stroške, povezane s socialno blaginjo, se pravi sredstva, ki jih je država namenjala za izobraževanje, zdravstveno in socialno zavarovanje.

Uspeh vodenega gospodarstva je pomenil črne dneve za oddelek za ekonomijo na Univerzi v Chicagu. Praktično nihče se ni zanimal za ideje Friedmana. Kljub vsemu so se za njih zanimali vplivni voditelji močnih korporacij, ki jim nikakor ni ugajalo veliko prerazporejanje bogastva za davke in plače delavcev. Friedman je izhajal iz sporočila, da je vse pokvaril New Deal.⁵⁴ V svoji knjigi Kapitalizem in svoboda je načrtoval gospodarski priročnik za globalni svobodni trg. V njem je zagovarjal odpravo določil in regulacij, ki preprečujejo dobičkonosnost (deregulacija), odprodajo državnega premoženja (privatizacija) in zmanjševanje socialnih programov (krčenje). Zahteval je nižanje davkov, enotno obdavčitev za vse sloje, določanje cen s strani trga, ukinitve

samo enkrat v obsežnem delu (Bogastvo narodov): ko je razpravljal o omejitvah uvoza, te so po njegovem izsilili trgovci in manufakturisti, da bi si zagotovili monopol na domačem trgu. Svoboden pretok blaga bo znižal cene, se pravi, koristil bo domačim porabnikom – hkrati pa bo prisilil domači kapital, da se usmeri tja, kjer bo najbolje uporabljen, se pravi, kjer bo prinesel najvišje dobičke. Pohlepni trgovci in manufakturisti bodo potemtakem, s tem da bodo uveljavljali svoj sebični interes, delali v obče dobro. Zato je svobodni trg z neovirano konkurenco edini mehanizem, ki lahko disciplinira kapitaliste, razred z interesi, ki so v nasprotju z javno blaginjo, in jih prisili, da s svojim sebičnim delovanjem vendarle delajo v javno korist (Močnik 2010). Smith je verjel, da je kapital najboljšo investirati lokalno, da so investitorji lahko videli in nadzirali, kaj se dogaja z njihovim kapitalom. To je bil trg, ki je imel malo skupnega z globalizirano ekonomijo, ki ji dominirajo globalne korporacije (Korten v Ellwood 2006, 18).

⁵⁴ Gre za obsežen program gospodarskih in socialnih reform New Deal ali nov dogovor, ki je osnoval novo družbeno ureditev na bolj enakopravnih in pravičnih temeljih. Tako revolucionarne spremembe so v deželi tradicionalnega gospodarskega liberalizma naleteli na velik odpor višjih, vplivnih in bogatejših slojev, ki so iskali oporo v sodni veji oblasti, predvsem na ameriškem vrhovnem sodišču. S hitro, korenito in inovativno državno pomočjo je ZDA le uspelo prebroditi najhujše čase. A šele vstop v 2. svetovno vojno in povečano oboroževanje je deželo dokončno potegnilo iz brezna velike gospodarske krize. Velika depresija in New Deal sta dva izmed večjih mejnikov v sodobni svetovni zgodovini, katerih posledice so segale preko ameriških meja ter posledično spremenile politične, gospodarske in družbene razmere tedanjega in poznejšega obdobja.

minimalne plače ipd. Zahteval je ukinitve vseh tistih pravic, ki so jih revnejši sloji izbojevali skozi zgodovino, da so prišli do človeka vrednega, dostojnega življenja. Friedmanova razmišljanja so bila zelo podobna interesom korporacij in zato je šola dobivala vse več njihovih donacij. Vplivni ljudje v korporacijah so prek sodelovanja z vlado ZDA, ki je bila zaskrbljena zaradi intelektualnega boja z marksizmom izdelali načrt, ki je Friedmanu pozneje omogočil, da svoje ideje preizkusi v praksi (ibid., 64).

Že ob ustanovitvi je Hayek pravilno napovedal, da bo za uveljavitev idej te družine potreben boj dolg vsaj za čas ene generacije. Družina je, kljub sodelovanju s številnimi think-thanki in nekaterimi vodilnimi ljudmi v korporacijah zares ostala na margini vse do težavnih sedemdesetih let, ko se je ponudila priložnost, ki so jo spridoma izkoristili.

Država izbrana za preizkušanje Friedmanovih modelov je bila Čile. Projekt, ki so ga uradno sprožili leta 1956 je na Univerzo v Chicago vabil čilske študente, ki so jim šolnino in vse ostale stroške plačevali davkoplačevalci ZDA. Leta 1965 so program razširili na vse študente Latinske Amerike.⁵⁵ Študentje, ki so študirali v tem programu so postali znani kot »los Chichago boys« ali ambasadorji idej, ki so jih v Latinski Ameriki označevali kot neoliberalizem. Ko so diplomanti s fakultete odšli domov v Čile je nastal problem, saj njihove ideje niso naletele na veliko odobravanja. Do omenjenih zgodovinskih volitev so vse tri največje politične stranke zagovarjale nacionalizacijo največjega vira dohodka države: rudnikov bakra, ki so bili do takrat v rokah korporacij iz ZDA. Chicaški fantje na volilnem terenu takrat sploh niso sodelovali. Leta 1972 je na podlagi člankov Jacka Andersona ameriški Senat moral sprožiti preiskavo, ki je razkrila zaroto v kateri je družba ITT ponudila milijon dolarjev, kot podkupnino za opozicijske sile v Čilu in skušala zaplesti CIO v načrt, da bi skrivaj ponaredili predsedniške volitve v Čilu. Najbolj skrb zbujajoče za Senat je bilo razmerje med vodilnimi ljudmi družbe ITT in vlado ZDA. Postal je jasno, da je družba vpletena v oblikovanje politike ZDA do Čila na najvišji ravni. Družba je pripravila strategijo za takratnega predsednika ZDA Nixona, ki je vsebovala jasen poziv k državnemu udaru (ibid., 69). Podpora socialistični alternativni v Čilu pa je medtem še bolj naraščala vse do prelomnega dogodka.

⁵⁵ Že takrat so nekateri izražali pomisleke zaradi izredne ideološke ozkosti študija na omenjeni univerzi. Jeffrey Puryear, latinskoameriški strokovnjak v Fordu je takrat zapisal: Čeprav ni mogoče zanikati kakovosti in vpliva tega projekta, je njegova ideološka ozkost predstavljala resno pomanjkljivost (ibid., 65).

11. septembra 1973. leta je v Čilu general Augusto Pinochet izvedel državni udar.⁵⁶ V napadu na predsedniško palačo je bil ubit demokratično izvoljen predsednik države Salvador Allende. Pinochet je ob prihodu na oblast prepovedal vse politične stranke, ukinil kakršnekoli volitve in demokracijo vključno s človekovimi pravicami, prepovedal abortus ter uzakonil cenzuro.

Enajsti september ni pomenil samo konca Allendejeve miroljubne socialistične revolucije, bil je tudi prva konkretna zmaga nepriljubljenih, neoliberalnih apologetov, ki so v bili v Čilu znani kot »Chicaški fantje«. Številne med njimi je imenoval za svoje ekonomske svetovalce, kot npr. avtorja neoliberalnega programa Opeko Sergia de Castra. Prvo leto in pol po začetku vladavine Pinocheta in izpolnjevanju neoliberalnih chicaških pravil od privatizacije družb v državni lasti (čeprav ne vseh), odpiranju meja za tuj uvoz, razmahu špekulacij, zniževanju javne porabe, razen za vojaške namene, pa vse do odprave nadzora cen, ki so bile pred tem desetletja regulirane pri osnovnih potrebščinah. Temeljna ideja neoliberalizma, nevmešavanje v tržne zakonitosti in vera v »naravne« zakone v ekonomiji, ki bodo prinesli ravnovesje je bila postavljena v središče razmišljanja vladne politike. Toda ravno ti ukrepi so še bolj radikalno poslabšali situacijo v Čilu. 1974. leta je bila inflacija kar 375%, kar je bila najvišja stopnja inflacije na svetu, cene osnovnih potrebščin so vzletele v nebo, brezposelnost je dosegla rekordno stopnjo⁵⁷ in zavladala je lakota (ibid., 83). Rešitve za težave so neoliberalci s Friedmanom na čelu, ki je marca 1975 prišel na podporni obisk v Čile, videli v še večjem uveljavljanju svobodnega trga. Tako je Pinochet 1975 javno porabo skrčil še za nadaljnjih 27% in jo v prihodnjih letih še dodatno krčil. Pinochet, ki je na oblasti preživel sedemnajst let je pozneje zamenjal svojo politično-ekonomsko usmeritev. 1982 leta se je čilsko gospodarstvo sesulo. Brezposelnost je dosegla rekordnih 30%, ponovno je grozila hiperinflacija. Glavni vzrok za to dogajanje so bile finančne hiše podobne

⁵⁶ Pinochetu za njegova dejanja niso nikoli sodili, saj je leta 2002 vrhovno sodišče zavrnilo sojenje v primeru "karavane smrti", ker naj se nekdanji diktator zaradi demence ne bi bil sposoben braniti. Pinochetu so skušali soditi tudi zaradi umorov in zločinov med njegovo diktaturo na podlagi kršitve človekovih pravic, vendar je bilo sojenje večkrat prestavljeno. Obtožen je bil tudi utaje davkov in korupcije. V času vodenja države naj bi si tako na račune bank v tujini prigrabil 28 milijonov ameriških dolarjev.

⁵⁷ V obdobju vladavine Allendeja je znašala le 3%, pod vladavino Pinocheta pa se je povzpela na 20%. Stroški za kruh, mleko in avtobusni prevoz so pod Allendejem znašali 17%, pod njegovim naslednikom pa so se povzpeli kar na 74% vseh dohodkov.

Enronu,⁵⁸ ki so bile osvobojene regulative in so pokupile državno premoženje s sposojenim denarjem ter nakopičile velikanski dolg v vrednosti 14 milijard dolarjev (ibid., 88). Pred dokončnim zlomom je državo obvarovala neprivatizirana družba rudnika bakra Codelco, ki jo je nacionaliziral Allende. Družba je ustvarjala kar 85% čilskega izvoza, kar je državi omogočilo, da je, ko je balon počil še vedno imela stalen finančni priliv. Posledično je prišlo do odmika od skrajnega neoliberalnega programa k pragmatizmu in manjši dogmatičnosti. Pinochetu tako ni preostalo drugega, kot da je po zgledu svojega predhodnika nacionaliziral omenjene družbe. Večina Chicaških fantov je takrat izgubila službe, kljub temu pa se je v javnosti skozi čas izoblikoval mit o čilskem čudežu, ki naj bi ga omogočilo prav sledenje neoliberalnim načelom Chicaške šole. Leta 1988, ko se je gospodarstvo stabiliziralo in je naglo rastlo, je 45% prebivalstva živelo pod pragom revščine. Najbogatejšim 10 % Čilencev so se dohodki povečali za 83 % Čile je še leta 2007 ostal ena izmed držav z največjimi neenakostmi v svetu (ibid, 89).

Podobne zgodbe kot v Čilu so se leta 1973 dogajale v Braziliji, Urugvaju in tri leta kasneje tudi v Argentini. Povsod so vojaške hunte s podporo ZDA postale laboratoriji Chicaške ekonomske šole. V vseh državah so se ponovno začele bolj ali manj (odvisno od radikalnosti reform) večati socialne razlike, brezposelnost in inflacija. Neoliberalne reforme je v letu 1978 začela uvajati celo komunistična ljudska republika Kitajska.⁵⁹ Delni premik v smeri neoliberalizacije se je v osemdesetih zgodil tudi v Indiji in v devetdesetih celo na Švedskem.

Krut eksperiment, ki se je zgodil v državah periferije je postal model za razvitejše zahodne države, kjer pa so se spremembe na podlagi izkušenj začele bolj pragmatično. Dramatične spremembe in razširitev neoliberalne ideologije so se v sedemdesetih začele dogajati v ZDA in VB. Maja 1979 je na oblast v slednji prišla Margaret Thatcher, 1980

⁵⁸ Enron je ameriška energetska družba, najbolj znana po odmevnem stečaju, ki se je pričel 30. novembra 2001. Revija Fortune je Enron šest let zapored imenovala za "najbolj inovativno ameriško podjetje". Proti koncu leta 2001 pa je Enron doživel sramoto, ko je bilo odkrito, da je že več let goljufivo prikazoval ugodne poslovne izide. Nadaljnji postopki so pokazali, da je bilo goljufivo poslovanje sistematično in načrtovano, izvedeno pa s pomočjo "ustvarjalnega računovodstva". Enron je postal simbol za goljufivo poslovanje nekaterih velikih korporacij in do takrat največji bankrot v zgodovini ZDA. Vse te goljufije pa so bile omogočene z zakoni, ki so krepili deregulacijo, ki je poglobljena ideja neoliberalne doktrine.

⁵⁹ Manj znano je, da je liberalni ekonomski program Milton Friedman napisal tudi za Kitajsko. Program je bil eden od poglobitnih dejavnikov protestov na Trgu nebeškega miru, ki jih zahodni mediji tako radi omenjajo (Klein 2009).

pa v ZDA še Ronald Reagan. Program Thatcherjeve je sestavljal revolucionarne in večinoma že videne neoliberalne spremembe na področju socialnih in fiskalnih politik, postavljenih po drugi svetovni vojni. Nasprotovala je socialnim politikam in vzbudila velika nasprotovanja sindikatom, zagovarjala privatizacijo javnih podjetij, zmanjševanje davkov, spodbujanje podjetniške iniciative in neposrednih tujih investicij. Vse oblike družbene solidarnosti so bile izpodrinjene s povečevanjem individualizma, privatne lastnine, osebne odgovornosti in družinskih vrednot. Kot je dejala Thatcherjeva, družba ne obstaja, obstajajo samo posamezniki in njihove družine. Ekonomija je bila po njenem metoda za doseganje glavnega cilja: spreminjanja načina mišljenja. Pod njeno enajstletno vladavino so bile speljane številne reforme, usmerjene k zniževanju davkov, liberalizaciji menjalnih tečajev, zmanjševanju regulacij, privatizaciji industrije in drastično zmanjšanje moči sindikatov.

V ZDA je pod vodstvom Reagana prišlo do podobnih sprememb kot v VB. Ena glavnih skrbi je bila nizka inflacija, ne glede na to, koliko se je zato povečalo število brezposelnih. Premik proizvodnje iz ZDA v cenejše predele je povzročil deindustrializacijo. Davki za korporacije so se močno zmanjšali in dohodninska lestvica se je iz kar 70% obdavčitve znižala na 28%, kar je pomenilo največje davčno znižanje v zgodovini države. V današnjem času je prav neverjeten podatek, da so imele ZDA tako veliko obdavčitev najbogatejših slojev. Celo najbolj socialno usmerjene skandinavske države danes ne dosegajo več tako visoke obdavčitve. Vse to je seveda povzročilo močne spremembe in premik k vse večji družbeni neenakosti in restavraciji ekonomske moči nazaj k višjim slojem (Harvey 2005, 26). Kljub temu pa ne moremo govoriti, da se je moč nujno prerazporedila nazaj k istim elitam. V VB so na primer reforme šle proti aristokratskim tradicijam v vojski, sodnim elitam, industrijskim elitam in poskrbele za vznik novih bogatašev kot je npr. George Soros.

Zvezna minimalna plača, ki je bila 1980 v ZDA enaka pragu tveganja revščine, je do 1990 padla 30% pod to mejo. Nič manjši ni bil posledično tudi padec plač delavcev. Na drugi strani se je produktivnost od 1980 do leta 2000 močno zvišala za 30 %. Plače pa so se, kljub večji produktivnosti od 1973. leta do leta 2000 celo znižale iz 15,72 na 14,5 dolarjev na uro.

Tako Reagan kot Thatcherjeva sta v svojem delovanju sledila tudi neokonservativnim usmeritvam, ki so občasno prihajale v konflikt z neoliberalno usmeritvijo. Neokonservativni pristop se je kazal predvsem na področju nacionalizma in posledično vse večjega oboroževanja. V Reaganovem času so se ponovno dvignili stroški namenjeni vojski, pravzaprav je bil v nasprotju s prepričanji celo najbolj protekcionističen predsednik v ZDA po drugi svetovni vojni, ki je s tovrstnimi ukrepi ščitil predvsem interese kapitala. Tudi Thatcherjeva se je 1982. leta, ko je bila njena priljubljenost 25%, najnižja od vseh britanskih predsednikov vlad odkar se meri javno mnenje, odločila za vojno za Falklandske otoke z Argentino. Po dveh mesecih vojskovanja je Argentina doživela poraz, ki je močno dvignil podporo britanski premierki na 59% in ji odprl pot k ponovni izvolitvi. S tem so se ji odprla vrata, da je lahko kot prva v Evropi izvedla radikalne neoliberalne reforme. Poraz je v Argentini dokončno spravil z oblasti vojaško hunto in na predsedniško mesto pripeljal Carlosa Menema, ki je državo vodil do 1999. leta. V njegovem času je bil rešen spor glede otokov, državi pa sta se preusmerili v oblikovanje neoliberalnega regionalnega prostotržnega sporazuma Mercosur.

Steger in Roy (2010) vzpon in širitev neoliberalizma razdelita na valove. Prvi val, ki je večji del potekal v osemdesetih letih prejšnjega stoletja je pomenil uspešno ideološko zmago nad Keynesiansko usmerjeno veliko vlado in državnim vmešavanjem na trge. Paradoksalno in v nasprotju z retoriko, je neoliberalizmu, ki sledi logiki vitke države, prav močna država omogočila njegovo uveljavitev. Neoliberalne ideje so v devetdesetih v svoje programe po vladavini Reagana in Thatcherjeve začele vključevati celo stranke iz levega političnega pola. V devetdesetih letih preteklega stoletja lahko tako govorimo o drugem valu neoliberalizma, ki sta ga najboljše uveljavljala Clinton v ZDA in Blair v VB.

6 KAJ JE NEOLIBERALIZEM?

Sodim, da so svobodni trgi najboljši način organizacije ekonomije. V preteklosti smo jih poskušali regulirati, a to ni delovalo.

Alan Greenspan, vodja FED od 1987 do 2006

Pohlep je čustvo, ki zelo razjeda, in naš sedanji sistem ga spodbuja, ga dobesedno slavi, s tem da ga nagrajuje.

Immanuel Wallerstein

Pohlep je dober, sedaj je tudi legalen.

Gordon Gekko, borzni posrednik v filmu Wall Street: Money Never sleeps

Razlog, da ne govorimo več o klasičnem liberalizmu, temveč neo-liberalizmu tiči predvsem v tem, da je nov, moderen pomen besedi liberalizem vdahnil Keynesov model reguliranega gospodarstva. Neoliberalizem pravzaprav tako označuje klasični liberalizem v novih pogojih in z nekaterimi novimi, še bolj radikalnimi prosto-tržno usmerjenimi pogledi.⁶⁰

Beseda neoliberalizem se je prvič pojavila po 1. svetovni vojni v Nemčiji, pri manjši skupini ekonomistov in njihovih učencev, v šoli iz Freiburga. Z modernim programom so takrat želeli revidirati klasični liberalizem. V sedemdesetih letih preteklega stoletja je izraz *neoliberalismo* posvojila skupina ekonomistov v Latinski Ameriki zaradi njihove prosto tržne usmerjenosti. Kljub temu, da se danes nihče ne izreka za neoliberalca, lahko o neoliberalnih reformah in neoliberalizmu vsakodnevno prebiramo in poslušamo v medijih. Zaradi negativne konotacije, ki se je prilepila na besedo nihče več ne prizna, da zagovarja neoliberalne poglede, četudi je jasno, da spadajo v neoliberalni okvir.

Neoliberalizem označuje ekonomsko-politična filozofija in predvsem ideologija, ki je bistveno vplivala na politiko praktično vseh svetovnih vlad od leta 1970. Povsem prevladujoča pa je postala v osemdesetih letih prejšnjega stoletja (Alkalaj 2005). Neoliberalizem lahko opredelimo tudi kot teorijo politično-ekonomske prakse, ki trdi,

⁶⁰ Adam Smith, na katerega se neoliberalno usmerjeni ekonomisti tako radi sklicujejo je npr. poudarjal socialno noto. Slabo znano je Smithovo prepričanje, da je državna »regulacija v korist delavcev vedno upravičena in nepristranska«, čeprav ne, »kadar je v korist gospodarjem« (Chomsky 2005, 50).

da človeštvo najhitreje napreduje k blagostanju z liberalizacijo osebnih podjetniških veščin in svoboščin. Doseganje le-teh omogoča institucionalni okvir države z močnim ščitenjem zasebne lastnine, prostim trgom in prosto trgovino. Naloga države je, da omogoča in ustvarja takšne pogoje (Harvey 2005, 2).

Steger in Roy (2010) neoliberalizem definirata kot splošen koncept, ki se nanaša na ekonomski model, oziroma paradigmo, katere pomembnost je narastla v osemdesetih letih preteklega stoletja. Najboljši način za konceptualizacijo neoliberalizma vidita prek treh dimenzij neoliberalizma kot: (1) ideologije, (2) načina vladanja in (3) sklopa konkretnih politik:

1. Ideologijo definirata kot sklop široko sprejetih idej in prepričanj, ki so sprejeta s strani večje skupine ljudi v določeni družbi. Različni »izmi« po njunem služijo kot priročni konceptualni zemljevidi, ki vodijo skozi kompleksnost politične realnosti in ne nudijo samo koherentne slike sveta, temveč tudi kažejo kakšen naj bi bil. Glavni zagovorniki neoliberalizma so globalne elite, politiki, birokrati, menedžerji, direktorji mednarodnih korporacij, vplivni novinarji in strokovnjaki za odnose z javnostmi, korporativni lobisti, zvezdniki iz sveta zabave in intelektualci, ki pišejo za večja občinstva. Kot zagovorniki neoliberalizma ti posamezniki polnijo javni diskurz z idealizirano podobo sveta potrošništva in prostega trga. Ideološki okvir, ki ga zagovarjajo predstavlja trgu prijazna agenda prostega trga, mednarodne trgovine, finančnih trgov, globalnega pretoka kapitala, kapitalu povsem podrejeni delavci in mednarodne korporacije. Spretno sodelujejo z mediji, preko katerih javnosti prodajajo podobo enotnega globalnega trga, ki ga kažejo v pozitivni luči kot nujno orodje za ustvarjanje boljšega sveta. Takšna tržna podoba globalizacije je popolnoma prevladala v javnem mnenju in političnih odločitvah v številnih delih sveta.
2. Z neoliberalnim načinom vladanja merita na to, kar je Michael Foucault imenoval »Governmentalite«, gre za mentaliteto oblasti, načinov upravljanja in vladanja, ki so zasnovani na določenih premisah, logiki in razmerjih moči kar se pri neoliberalizmu kaže kot usmerjenost v podjetniške vrednote, tekmovalnost, sebični interes in decentralizacijo. Poudarja se samostojnost in moč posameznika ter prenos centralne

državne oblasti na manjše lokalizirane enote. V središče vladanja se postavlja samoregulacijski prosti trg kot primer pravilnega vladanja. Namesto javnega interesa, socialne pravičnosti in razvijanja civilne družbe, se sledi podjetniški logiki profita. Birokratsko mentaliteto v organizacijah zamenjuje podjetniška logika delovanja. Omenjena logika se kaže pri prevzemanju tehnik kot so razvijanje »strategij« in »risk-managementa«; shem, ki so usmerjene k ustvarjanju »presežkov«; »cost-benefit analize« in izračuni učinkovitosti; krčenje javne uprave (kar imenujejo »dobre prakse upravljanja«); postavljanje kompetitivnih ciljev; monitoring rezultatov; ustvarjanje močno individualiziranih, na učinkovitosti zasnovanih delovnih načrtov; vpeljava modelov »racionalne izbire« (rational choice), ki ponotranjijo in s tem normalizirajo tržno-orientirano vedenje. Neoliberalni načini upravljanja spodbujajo transformacijo birokratske mentalitete v podjetniške identitete, kjer vladni uradniki sebe ne vidijo več kot javne uslužbenke in varuhe kvalitativno določenega »javnega dobrega«, temveč postajajo individualni akterji, ki so osebno odgovorni za delovanje trga in prispevajo k monetarnemu uspehu države kot podjetja. V javnem sektorju se je uveljavil Novi javni menedžment, ki prvine iz podjetniškega okolja skuša prenesti v javni sektor. V njem se teži k decentralizaciji, tekmovalni mentaliteti, služenju in varčevanju, stremljenju k rezultatom, učinkovitosti ipd. Osnovna logika je bila ukinjanje programov, ki nimajo neposredno izmerljivih učinkov.

3. Neoliberalizem se kaže kot sklop konkretnih javnih politik,⁶¹ ki sledijo t.i. formuli DLP: deregulaciji (gospodarstva), liberalizaciji (trgovine in proizvodnje) in privatizaciji (podjetij v državni lasti). Omenjenim usmeritvam sledi zniževanje davkov (za podjetja in najbogatejše), zmanjševanje socialnih izdatkov, zamenjava socialnih podpor s fleksibilnostjo trga dela; monetarna politika (ki preprečuje visoko inflacijo, četudi povzroči večjo nezaposlenost), krčenje vladnih služb, odpravljanje omejitev za globalne finančne in trgovske tokove, proti sindikalna retorika, vpeljevanje t.i. tax-free območij, preoblikovanje javnega prostora tržnim zahtevam,

⁶¹ Naj na tem mestu opozorimo na pomanjkljivost slovenskega jezika, ki pod pojmom politika združuje različne koncepte. V angleškem jeziku besedo politika označujejo trije posebni izrazi: politics, policy in polity. Politics označuje politiko kot boj za oblast in v njem večinoma nastopajo stranke. Public policy pomenijo javne politike na določenem področju npr. kmetijska politika, politika do tujcev ipd. O javnih politikah odločajo politični odločevalci v ustanovah političnega sistema – po angleško polity. Pojmi se prepletajo, vendar imajo tudi svoj avtonomen smisel in pomen.

spor vlade s sindikati v socialnem dialogu v imenu fleksibilnosti trga dela, ustanavljanje novih političnih institucij - think tankov, ki so usmerjene k ideološki reprodukciji in oblikovanje ostalih praks, namenjenih produciranju neoliberalne paradigme.

Skoraj vse vlade so tekom devetdesetih in kasneje sledile tem usmeritvam. Zaradi široke razvejanosti politik in usmeritev na različnih koncih sveta, ne moremo govoriti, da obstoji koherenten teoretični okvir neoliberalne ideologije. Tudi izvedbe v praksi se razlikujejo od države do države. Kljub temu pa je večina sledila sledečim ideološkim pogledom: superiornosti samo uravnavajočega trga, promoviranju zasebne podjetniške iniciative in brzdanju inflacije, kot pomembnejšemu kriteriju od polne zaposlenosti (Steger in Roy 2010, 20).

Harvey (2005) glavno lastnost neoliberalizma vidi v akumulaciji prek razlaščenja, ki se kaže skozi štiri glavne prvine: (1) privatizacijo in poblagovljanje, (2) financializacijo,⁶² (3) menedžeriranje in manipuliranje kriz ter (4) državno redistribucijo:

1. Privatizacija in poblagovljanje sta, poleg uveljavljanja interesov korporativnega kapitala, glavni znamenji neoliberalizma. Glavni cilj je, da se prek omenjenih strategij odprejo nove možnosti akumulacije kapitala na področjih, kjer prej ni mogel delovati. Gre za javne dobrine vseh vrst: telekomunikacije, vodo, prevoz, izobraževanje, zdravstvo, pokojnine in tudi vojn. Masovno se poblagovlja naravo v vseh njenih oblikah. Neoliberalizacija je močno razširila obseg dopustnih poblagovljenih dobrin,
2. Deregulacija v prid finančnemu sektorju je povzročila,⁶³ da je slednji postal eden glavnih centrov za redistribucijo bogastva k najpremožnejšim prek špekulacij, prevar in tatvin. Manipulacije na trgu so prinesle izjemno bogastvo peščici ljudi. Spektakularni propad Enrona je bil značilen pokazatelj splošnega procesa, ki je

⁶² Pojem označuje ekonomski proces, ki poskuša vse menjalne vrednosti reducirati v finančne instrumente ali derivate le-teh. Osnovna ideja financializacije je reduciranje produktov dela ali storitev v menjalne finančne instrumente, ki so lažje zamenljivi na trgu. Callinicos (2010, 34) njene značilnosti vidi v večji avtonomiji finančnega sektorja, širjenju finančnih instrumentov in institucij in integraciji večjega števila ekonomskih igralcev v finančnem sektorju. Omenjeni mehanizem ne korenini v produkciji, denar se ustvarja iz denarja – virtualno, brez ozadja produkcije.

⁶³ Število finančnih transakcij se je iz 2,3 milijarde v letu 1983, povečalo na kar 130 milijard v letu 2001 (Harvey 2005, 161).

mnogim vzel njihove življenjske prihranke in pokojnine. Na globalni ravni so razlastitve omogočili hegde skladi.

3. Manipuliranje in menedžeriranje kriz v smeri, da revne države subvencionirajo bogate. Prek manipuliranja so nastale dolžniške krize z namenom racionalizacije sistema in redistribucije dohodkov. Finančne krize gredo vedno v smeri prenašanja lastnine in moči k tistim, katerih bogastvo ni ogroženo in ki lahko dajejo posojila. Stroške izgub na koncu krijejo najrevnejši sloji, dobički pa ostajajo privatni, v rokah manjšine.
4. Država, ki postane neoliberalna, je glavni agent redistributivne politike dohodkov od nižjih k višjim slojem. To naredi predvsem prek krčenja socialnih izdatkov, skozi privatizacijo in spremembe davčnih politik v smeri manjše progresije.

Priložnost za vznik neoliberalne ideologije širom planeta je ponudila kriza oz. zastoj akumulacije kapitala, ki je nastopila konec šestdesetih let prejšnjega stoletja. Takrat sta se začela zviševati brezposelnost in inflacija, ki sta prizadela vse sloje prebivalstva. Nastopila je stagflacija,⁶⁴ ki je trajala večino sedemdesetih let. Recessivno ciklično gibanje se je takrat povežalo s krizo, ki ni sodila k sistemskemu gibanju in jo je izvirno sprožila politična odločitev v sedemdesetih letih. Dogodila se je politična konsolidacija dežel proizvajalk nafte in kriza je najprej prizadela največje porabnike energije – dežele svetovnega centra. Cena nafte je takrat poskočila kar za štirikrat. Po politično gospodarski krizi je zahod sklenil dogovor s proizvajalkami nafte.⁶⁵ Slednje so dobičke od prodaje nafte vložile v banke svetovnega centra, te pa so ga ponudile kot posojila ekonomsko nerazvitim državam. Bretton Woodski sistem osnovan na Keynesianizmu ni več deloval. ZDA so zaradi velike zadolženosti, posledic vojne v Vietnamu, ukinile zlati standard,⁶⁶ menjalni tečajji pa niso bili več nadzorovani. Končni izid je bila »dolžniška

⁶⁴ Stagflacija je obdobje upočasnjene gospodarske rasti in istočasno višje inflacije. Z drugimi besedami, stagflacija je pojav, ki se zgodi, ko gospodarstvo ne raste, cene izdelkov in storitev pa se kljub temu povečujejo. Predstavlja torej kombinacijo dveh nezaželenih ekonomskih pojavov skupaj.

⁶⁵ Kot se je izkazalo pozneje, britanske obveščevalne službe razpolagajo s podatki, da so ZDA 1973 zagrozile Savdski Arabiji z vojaško intervencijo, v kolikor ne bodo pripravljene sodelovati pri normalizaciji cen in dobav nafte. Od takrat je sodelovanje med obema državama na zelo visokem nivoju, kljub temu, da je iz te države prišla večina napadalcev, ki so zakrivali napad 11. septembra 2001 in da velja za eno izmed najbolj avtoritarnih vlad na svetu. Kot vemo so danes tudi cene nafte v ZDA veliko nižje kot v EU.

⁶⁶ Zlati standard podeljuje valutni enoti vrednost določene teže zlata, za katerega ga banka po potrebi zamenja. Premik k zlatu se je zgodil s povečanjem trgovanja kot rezultatom industrijske revolucije. Prva ga je sprejela VB leta 1816, sledile so ji ZDA leta 1873 do konca stoletja so jim sledile

kriza«, ki je posojilojemalke, torej najrevnejše države, pripeljala v odvisnost od mednarodnih finančnih ustanov. Te so s pomočjo držav centra predvsem ekonomsko manj razvitim državam vsilile neoliberalni model razvoja in svetovnih odnosov, ki so zdaj videti trajni (Močnik 2006). Kljub temu pa takrat še ni bilo povsem jasno, da se bo celotna globalna politika obrnila v neoliberalno smer. Odgovor, ki so ga na zahodu ponujale predvsem socialno-demokratske in komunistične stranke v tistem času, je bil še večja vloga države in njenih regulatornih mehanizmov prek korporativnih strategij. Na Švedskem so se pojavljale ideje o spremembi države v smeri samoupravljanja prek delavskega lastništva v podjetjih. Tudi predsednik ZDA Richard Nixon je v tistem času dejal: »Zdaj smo vsi Keynesianci!«. Kljub temu tradicionalne socialno-demokratske ideje niso zmožele ponuditi zadovoljivega odgovora na zastoj v akumulaciji kapitala, hkrati pa so predstavljale tudi preveliko grožnjo kapitalsko-političnim elitam.⁶⁷ V tistem času pravzaprav nihče ni točno vedel, kaj se bo pokazalo za pravilno rešitev. Na strani kapitalistov so se, zaradi bojzani pred njihovim uničenjem, vse bolj začele uveljavljati ideje povezane z idealiziranjem prostega trga, ki so dobivale vse večjo podporo in moč.⁶⁸

Širjenje neoliberalne ideologije lahko interpretiramo kot utopični projekt z namenom uresničevanja teoretičnih načrtov za reorganizacijo globalnega kapitalizma ali pa kot politični projekt ponovnega vzpostavljanja pogojev za akumulacijo kapitala in restavracijo moči ekonomskih elit. Statistični podatki kažejo, da je bil veliko bolj uspešen pri restavraciji oziroma ustvarjanju ekonomske elite (primer Kitajske in Rusije (Harvey 2005, 19)). Temu pritrjuje tudi pretekla praksa, ko namreč pride do tega, da neoliberalne ideje nasprotujejo elitam, te raje opustijo, pozabijo ali povsem preoblikujejo reforme, ki bi izboljševale gospodarsko stanje.

skoraj vse države (Ellwood 2006, 36). V praksi je lahko vsakdo svoje denarne prihranke v bankah zamenjal za zlato. S tem je bilo lažje slediti mednarodnim tokovom kapitala. Banke in države pa so težile k ravnovesju med zlatom in denarjem v obtoku.

⁶⁷ V ZDA se je delež bogastva 1% najbogatejših iz predvojnih 16% razpolovil na 8% ob koncu 2. svetovne vojne in ostal na tej ravni skoraj tri desetletja (Harvey 2005, 15). Najpremožnejši odstotek Američanov danes obsega skoraj 24% nacionalnega prihodka, leta 1976 je bil njihov delež le 9%. Kot ugotavlja Noah (v Razgledi 2011) je delež neenakosti v ZDA tako večji kot v t.i. tradicionalnih banana republikah Nikaragvi, Venezueli ali Gvajani. Omenjeni čas razslojevanja je tudi čas vzpona neoliberalizma.

⁶⁸ Z uveljavitvijo neoliberalne politike je tako prišlo do restavracije razredne moči. V poznih sedemdesetih letih je 1% najbogatejših znova narasel na 15% proti koncu stoletja. Razmerje plač med izvršnimi direktorji in delavci v ZDA pa je od leta 1970, ko je bilo 1:30 v korist direktorjev do leta 2000 narastlo na 1:500 (Harvey 2005, 16). Nič drugače ni bilo po vzponu neoliberalizma drugod.

Globalne smernice neoliberalne politike so bile dokončno določene z Washingtonskim konsenzom. V osemdesetih letih ga je izdelal prosto-tržno usmerjeni ekonomist John Williamson, ki je sledil navodilom Chicaške šole. Sprva so bile smernice uporabljene za področje Latinske Amerike, v devetdesetih pa so postale splošen okvir »pravilnega« ekonomskega delovanja (Steger in Roy 2010, 19). Program je od držav, ki so potrebovale posojila zahteval: fiskalno disciplino oziroma nižanje proračunskega primanjkljaja, zmanjševanje javnih izdatkov, reformo zniževanjem davkov, finančno liberalizacijo in tržno uravnavanje obrestnih mer, trgovinsko liberalizacijo, nižanje davkov, promocijo neposrednih tujih investicij, privatizacijo državnih podjetij, deregulacijo ekonomije, zaščito privatne lastnine ipd.

Splošna karakteristika neoliberalne politike je težnja po širjenju tržnih načel, prek povečevanja količine tržnih menjav. Končni cilj neoliberalne politike je svet, kjer bodo vse transakcije opravljene prek trga. Država naj bi se zato umaknila iz gospodarstva in prepustila njegovo uravnavanje trgu, ki bo poskrbel za dobrobit vseh. Govorimo lahko o vpeljevanju tržne logike v vse sfere življenja. To ni ostalo brez posledic, ki so bile podobne tistim iz preteklosti. Gre za neoliberalno ofenzivo svetovnih razsežnosti. V resnici pritisk povsod poteka na treh frontah, na področjih višine mezd, varovanja okolja in denarja, namenjenega socialnim storitvam. Stvari so pomaknili korak nazaj, toda ni jim uspelo vzpostaviti starega stanja. Če primerjamo leto 2000 z letom 1945, vidimo, da so mezde višje leta 2000 kot 1945, da je več okoljevarstvene zakonodaje in da vlade povsod po svetu namenjajo več denarja socialni blaginji. Položaj se jim je posrečilo poslabšati v primerjavi z vrhuncem, ki je bil leta 1970, vendar ne toliko, da bi vzpostavili stanje iz leta 1945 (Wallerstein 2006).

Vzpon sedanjega obdobja finančne ekspanzije gospodarskega sveta s središčem v ZDA je bil sestavni in zgodnji del te krize. Začela se je leta 1968, ko je nastopil nenaden in eksploziven pospešek v rasti likvidnih skladov na evro-dolarskem trgu s središčem v Londonu (Arrighi 2009, 267).

7 KRIZE KAPITALIZMA

Delovanje kapitalističnega gospodarstva ni nikoli gladko in različno dolgotrajna

nihanja, pogosto zelo resna, so sestavni del tega načina gospodarjenja.

Eric Hobsbawm

Razuzdana špekulacija je sama sebe vjedla, kajti zadnje čase se je vrgla celo na tako stran, ki od nekdanj velja za najnevarnejšo. Za svet, kjer se imajo hiše zidati, se je plačevala taka cena, da so se norci smejali, in kupovali so se na špekulacijo po silni ceni taki prostori, o katerih se je vedelo, da se še veliko let ne bode moglo nič zidati. Plačevalo pa se je vse to z delnicami (akcijami), ki pa imajo papirnato vrednost, ki je danes taka, danes taka.

Novice, 1873. leta o prekupčevanju z nepremičninami ob zlomu Dunajske borze.

Lahko pozabimo zgodovino, toda zgodovina ne bo pozabila na nas.

Bruce Cumings

Danes vidimo kako popolnoma napačne so bile ideje Milтона Friedmana, da lahko tržni sistem regulira samega sebe. Danes vsi razumejo ravno nasprotno, da brez vlade ne more.

Paul Samuelson

Ob strmoglavljenju vrednosti delnic na borzi v septembru 2008 se je v javnosti hitro razširila vest o krizi. Toda definicije krize⁶⁹ so bile različne. Mnogo jih je govorilo o finančni krizi, nekateri o gospodarski krizi, redki o krizi neoliberalizma in še redkejši o krizi kapitalizma. Večina krizo dojema kot naključen padec ekonomskih kazalnikov, ki nima jasnega, predvidljivega vzroka. Toda ponavljanje in pogostost kriz skozi čas nas pripelje do vprašanja ali ni kriza sistemska in rezultat samih strukturnih protislovij, ki jih s seboj nosi kapitalizem. Je kriza res zgolj naključen pojav, ki bo hitro minil, ali pa lahko govorimo o večji krizi, ki ni zgolj finančna, temveč je v krizi celoten (neoliberalni) sistem kapitalizma. Kot bomo videli so namreč iz širše zgodovinske

⁶⁹ Tudi mnenja ekonomistov se glede pojmovanja kriznega stanja v gospodarstvu razlikujejo. Za recesijo v posamezni državi velja formalni kriterij negativne rasti produkta najmanj dve zaporedni četrtletji, za definicijo recesije v svetu pa IMF zadostuje rast svetovnega produkta pod 3% (Štiblar 2008). Kriza se odraža predvsem v počasnejši rasti svetovne trgovine, že omenjenem padcu gospodarske rasti, padcu cen surovin, padcu indeksa transportnih cen, potrošniške klime ipd. V širšem smislu beseda označuje dogodek, ki vodi v nestabilno ali nevarno situacijo za posameznika, skupnost ali celotno družbo.

perspektive opazni strukturni vzorci, ki napovedujejo večje spremembe v svetovni politično-ekonomski ureditvi.

V časa kapitalizma je ena prvih kriz vzniknila v 17. stoletju na Nizozemskem in je poznana pod imenom kriza tulipanov. V času nizozemske hegemonije so cene tulipanovih čebulic dosegale neverjetno visoke cene v vrednosti celotne hiše. Nizozemci so v tistem času razvili mnogo tehnik modernega finančnega sistema. Med drugim so takrat vzpostavili trg čebulic tulipanov. Z vzponom njihove popularnosti je do neslutnih višav naraščala njihova cena, ki je naposled povzročila strmoglavljenje njihovih cen. Šlo je za prvi poznan spekulativni balon.⁷⁰

Prva kriza, ki se je dotaknila Slovenije je nastala po zlomu dunajske borze 1873. leta. Takrat se je prvič v srednjeevropskem prostoru pokazalo, da ima ideologija svobodnega trga nepredvidljivo temna stran. V tistem času je po Evropi vladalo veliko zaupanje v ekonomski liberalizem, ki je podobno današnjemu času. Takšno zaupanje ni bilo presenetljivo, saj je svobodno kapitalistično podjetništvo cvetelo vsepovsod. Liberalizacija pa je prinesla mnogo konkretnih pozitivnih rezultatov (Hobsbawm 1995, 53). Temu toku se je po obdobju bančnega monopola, ki je trajal do leta 1867 priključila tudi dunajska vlada. Na široko je odprla vrata delniškim družbam, ne samo na področju bančništva in železnic, temveč tudi za gradbena podjetja in industrijo. Razvitejše dežele, kamor slovenske niso spadale, je zajelo pravo delniško navdušenje. Ob 25. obletnici cesarjevega vladanja je bila za leto 1873 na Dunaju načrtovana velika svetovna razstava, kar je pripeljalo do gradbene mrzlice, ki je v nebo pognala cene zemljišč, najemnine in seveda tudi življenjske stroške. Delničarji so dobivali visoke dobičke. Med investitorji in ustanovitelji delniških družb je bilo vedno več takšnih, ki niso razpolagali z nikakršnim kapitalom, ampak so, da bi ljudi pripravili do nakupa deleža podjetja, svoje posle vodili s pomočjo nepokritih kreditov (Polajnar in Zajc 2009).

⁷⁰ Špekulativni balon oz. mehurček se zgodi, ko investitorji na borzi z velikim povpraševanjem tako napihnejo ceno, da niti približno več ne odraža dejanske vrednosti. Investitorjem se zdi, da bo mehurček rasel večno, toda ker se sčasoma vse bolj oddalji od prave vrednosti, v določenem trenutku, kar se navadno zgodi ob preveliki ponudbi glede na povpraševanje, počí. Ob tem ves investiran denar izgine v nič. Mnogi baloni se začnejo napihovati v času razcveta inovacij ali tehnološkega napredka s katerim pridejo nove gospodarske panoge (npr. železniški promet, pojav informacijske tehnologije ipd.)

Težave na borzi so se začele v aprilu 1873. leta in mesec dni pozneje 9. maja, se je borza zlomila, dno je kriza dosegla leta 1876. Poslovanje je povsem zaživelo šele 1896. leta. Mnogi trgovci, uradniki in obrtniki so zaradi borzних špekulacij izgubili vse svoje premoženje. Krizo je vlada reševala s posojili, državnimi podporami, poddržavljanjem železnic, protekcionizmom prek carinskih omejitev, regulacijo in nižanjem davkov. Slovenske dežele takrat niso bile neposredno prizadete zaradi krize, saj še niso bile močno vpete v mednarodne tokove,⁷¹ kljub temu so lahko občutile gospodarsko stagnacijo in upad razvoja. Omenjena kriza ni vodila do gospodarskega zloma, temveč k upočasnitvi gospodarske rasti in večji koncentraciji ter ureditvi novega industrijskega sistema (Polajnar in Zajc 2009). Največji pomen je imela kriza na dolgoročni padec popularnosti liberalizma. Kljub temu, da ljudje krize niso povezovali z omejitvami ekonomskega liberalizma, so vse večjo podporo dobivale konservativne in antisemitske ideje, ki so svoj vrhunec doživele z drugo svetovno vojno. 1879 so liberalci izgubili oblast in na Dunaju je zavladovala konservativna usmerjenost, ki je zaradi bojzani pred socializmom uvedla številne socialne pravice in tudi ostre policijske ukrepe za »heretične« ideje.

Takratna kriza pa se ni pojavila zgolj na Dunaju, temveč je bila le del širše krize »industrijskega« kapitalizma. Kriza je bila posledica špekulativnega balona, ki je nastal zaradi naložb v železnice v ZDA in Latinski Ameriki. Ko je ta balon počil so se borze na Dunaju, Amsterdamu in Zurichu sesule, kar je evropske investitorje prisililo k umiku njihovih naložb na drugih kontinentih (Roubini 2010, 21). Profitne stopnje so padle in posledično je prišlo do strukturnih sprememb: večje koncentracije kapitala in globalne ekspanzije oziroma globalizacije.⁷² Novi monopoli in povečano izkoriščanje delovne sile so omogočili velike profite v obdobju od 1890 do 1914. V tem času je prišlo do globalne dominacije prek financij. Dominantni diskurz tistega časa je hvalil kolonizacijo (t.i. misije civiliziranja) in globalizacijo enačil z mirom ter s tem pridobil

⁷¹ Leta 1881 je bilo na ozemlju današnje Slovenije še 81,1 % kmečkega prebivalstva (Fischer v Polajnar in Zajc 2009).

⁷² Globalizacija o kateri se je v devetdesetih letih 20. stoletja govorilo kot o novem pojavu ni nič novega. Kapitalizem sploh ne bi mogel nastati, če že pred njim ne bi obstajal nekakšen »svetovni sistem.« Kapitalistične globalizacije potemtakem ne bi bilo, če že pred kapitalizmom ne bi bilo dokaj »globalnega« svetovnega sistema (Močnik 2006). Podobno jo opisuje tudi Ellwood (2010) globalizacija je nova beseda, ki opisuje star proces, integracijo globalne ekonomije. Koncept globalizacije je star vsaj toliko kot kapitalizem – t.j. konstanten proces premikanja trgov in stapljanja kultur. Svet se krči že nekaj stoletij. Toda stara zgodba globalizacije se je z razvojem tehnologije prenesla na nove ravni.

podporo socialni demokraciji naklonjenih delavcev (Amin 2010). V obdobju od 1854 do 1919 leta je National Bureau of Economic Research iz ZDA naštel kar šestnajst obdobji ekonomskih krčenj (Choonara 2009, 85).

Naslednja velika kriza v preteklem stoletju je bila Velika kriza oziroma depresija,⁷³ ki je izbruhnila 1929. leta v ZDA. Ostale države je prizadejala takoj ali pa v nekaj letih. Bila je posledica poka nepremičninskega balona, ki je nastal štiri leta pred tem. 1929 je sledil padec na borzah. Slednje so si opomogle že leto po zlomu. Padcu je sledila velika depresija, ki je trajala do leta 1933 in jo je prekinila šele druga svetovna vojna. Tedaj se je proizvodnja v ZDA zmanjšala za četrtno, brezposelnost je iz 3,2 narastla na kar 25%, devet tisoč bank je prenehalo s poslovanjem. Podobno je kriza zadela evropska tržna gospodarstva (Štiblar 2008, 20). Praktično ni države, kjer omenjena kriza ni imela pogubnih posledic. Šlo je za najdaljšo, najbolj razširjeno in najbolj globoko krizo kapitalizma do tedaj. Da so bile izkušnje še bolj travmatične je poskrbela SZ, edina država, ki je prelomila s kapitalizmom je bila videti imuna na krizo. Od 1929 do 1940 se je Sovjetska proizvodnja najmanj potrojila. Zrasla je s 5 % svetovne industrijske proizvodnje leta 1929 na 18 % leta 1938. Še bolj bistveno pa je bilo, da Sovjetska Zveza ni poznala brezposelnosti (Hobsbawm 1995, 90). Kot pravi Braudel (Braudel 1991a, 306): med velikimi krizami marsikateri kapitalist propade, toda drugi preživijo in zasedejo njegov prostor. Nove rešitve se celo velikokrat porodijo zunaj njih saj novosti naenkrat pridejo z znožja, vendar se domala same od sebe pri priči znajdejo v rokah imetnikov kapitala. In tako pogosto vznikne prenovljeni, pogosto okrepljeni kapitalizem, nič manj isker in učinkovit od prejšnjega.

Podobne lastnosti kot Velika depresija⁷⁴ ima tudi današnja kriza. Prvo znamenje krize se je pojavilo že spomladi 2007, ko je ob poku hipotekarnega balona v ZDA bankrotirala prva večja hipotekarna ustanova v ZDA. To je bil znak za zaostritev pogojev posojanja

⁷³ Depresija nima definirane kvantitativnega indikatorja. O njej se iz psiholoških razlogov ne govori, pomenila bi verjetno krepko, vsaj 5- do 10- odstotno zmanjšanje produkta nekaj let zapored (Štiblar 2008, 26).

⁷⁴ Sam lahko rečem, da sta bili le dve obdobji v ekonomski zgodovini, ki so ju na veliko označevali z izrazom »depresija« že v njunem času: leta deflacije in nestabilnosti, ki so sledila paniki v letu 1873, ter leta velike brezposelnosti, ki so sledila finančni krizi v letih 1929-1931. Niti dolga depresija 19. stoletja niti velika depresija 20. stoletja nista bili obdobji nenehnega upadanja, nasprotno, v času obeh je gospodarstvo občasno rastlo. Epizode izboljšanja gospodarske situacije pa niso nikoli trajale dovolj dolgo, da bi popravile škodo začetnega nenadnega padca, sledili pa so jim še novi (Krugman 2010).

denarja na finančnem trgu, kar je pobralo vso dodatno likvidnost, ki je bila vbrizgana v sistem po 11. septembru 2001. Začetek padanja cen nepremičnin je povzročil začetek finančne krize (Štiblar 2008, 92).⁷⁵ Njena globina in ostrina je postala vidna v jeseni 2008. leta in jo je, podobno kot tisto izpred 75 let, v takem obsegu povzročila neoliberalna vera v svobodni trg. Šlo je za največjo finančno krizo v zgodovini kapitalizma. Popoln kolaps finančnega sistema je tokrat preprečila enormna finančna injekcija vlad⁷⁶ in centralnih bank v septembru in oktobru 2008.⁷⁷ V času Velike depresije takšnega ukrepanja ni bilo, takrat je FED celo povečal restriktivnost monetarne politike.⁷⁸ Politične usmeritve, ki so jih za časa Velike depresije jemali za izjemno radikalne, danes veljajo za del normalne gospodarske politike. V današnjem svetu obstaja mnogo bolj stabilen aparat kontrole in regulacije, ki je nastal z New Dealom in je v določeni meri še vedno prisoten (Chomsky 2008). Da posledice za prebivalstvo ob tokratni krizi niso bile tako hude je poskrbel še vedno velik delež, ki ga države namenjajo za socialne zadeve. Tudi moderna socialna država je nastala prav kot rezultat Velike depresije.⁷⁹ V poznih osemdesetih so izdatki za socialno varnost znašali približno 30 % BDP razvitih zahodnih držav. V dvajsetih letih so se vrteli zgolj okrog slabih 4 % njihovih BDP. Dodatno varnost so prebivalstvu zagotavljale tudi zaposlitve v terciarnem sektorju, ki je prinašal več varnosti in podpor od industrijskega sektorja (Hobsbawm 1995, 571). S tem je mogoče zelo dobro pojasniti, zakaj poznejše krize po

⁷⁵ Revija *The Economist* je leta 2005 objavila podatke po katerih so se cene nepremičnin v preteklih letih podvojile. Porast, ki je znašal kar 40 tisoč milijard dolarjev je bil enak družbenemu proizvodu vseh držav, kjer so se cene vrtoglavo vzpele skupaj. Cene hiš so v ZDA zrasle za 73%. v Avstraliji so skočile za 114%, v Španiji pa celo za 145% (Roubini 2010).

⁷⁶ Badiou (2008) je ob tem povsem upravičeno zapisal: Od navadnih državljanov se zahteva, da absolutno razumejo, da ni možno zapolniti primanjkljaja za socialno varnost, da pa je treba, ne da bi preštevali milijarde, zapolniti finančno luknjo bank? Resno pričakujejo, da sprejmemo, da si nihče več ne more zamisliti nacionalizacije tovarne, ki je zaradi konkurence zašla v težave in v kateri je zaposlenih na tisoče delavcev, obenem pa je povsem samoumevna nacionalizacija banke, ki je pogorela zaradi svojih špekulacij. Žižek (2009a) pa je pripomnil: Ko se borimo proti lakoti, boleznim in aidsu, je zmeraj čas za premislek, za nadaljnja pogajanja; ko pa je udarila finančna kriza, je bila nuja absolutna, ukrepalo se je TAKOJ in BREZPOGOJNO, šlo je ZARES. Poziv »Rešimo okolje!« lahko počaka, poziv »Rešimo banke!« pa je brezpogojen.

⁷⁷ ZDA so za rešitev finančne krize namenile prek 780 milijard dolarjev, Kitajska prek 580, Japonska prek 200, Španija prek 100. Savdska Arabija je za reševanje krize v letu 2009 namenila kar 16 % svojega BDP, Kitajska prek 12 %, ZDA pa 5,6 %. Callinicos (2010, 8) pravi, da gre za največjo nacionalizacijo v svetovni zgodovini.

⁷⁸ Ne smemo pozabiti, da ta sublimno visoka vsota denarja ni bila porabljen za rešitev kakega jasno opredeljenega »realnega« ali konkretnega problema, pač pa je v bistvu služila povrnitvi zaupanja v trge, se pravi spremembi prepričanj ljudi (Žižek 2010, 77)!

⁷⁹ Kdo je lahko presenečen nad tem, da so ZDA šele 1935 sprejele svoj zakon o socialni varnosti? Pozabljamo kako malo »držav blaginje« je bilo pred drugo svetovno vojno. Celotne skandinavske države so šele začele uvajati ukrepe za takšen razvoj (Hobsbawm 1995, 90).

Veliki depresiji nimajo več tako negativnih posledic. Zadnjo krizo so zato, zaenkrat v nasprotju s prepričanji večine ekonomistov in politikov, bolje preživele oziroma preživljajo države, ki so manj radikalno uveljavile neoliberalne reforme. Najbolj prizadeti območji sta bili območji ZDA in Evrope. V Aziji in Latinski Ameriki je kriza prizadela finančne trge, toda banke niso bile tako prizadete, da bi jih morale države nacionalizirati. Na podlagi kriz iz devetdesetih so bile banke na teh območjih mnogo bolj previdne pri dajanju kreditov.⁸⁰ Kljub temu je kriza prizadela revne v najšibkejših državah in jim zmanjšala njihove možnosti (Chomsky 2008). Kot pravi Roubini (2010) krize le redko udarijo naenkrat in potem uplahnejo. Ko izkazujejo svojo silovitost, so pogosto podobne viharjem, ki za trenutek potihnejo zatem pa udarijo še z večjo močjo kot pred tem. Razlog za to je, da so vzroki, ki privedejo do krize globoki in sistemski. Krize izbruhnjejo na različnih krajih sinhronizirano zaradi podobnih lastnosti in jih ni moč odpraviti čez noč.

Globina in oblika tokratne finančne krize je predvsem posledica liberalizacije ameriškega trga vrednostnih papirjev. Dodatne možnosti finančnim špekulacijam je dodala še informacijska tehnologija, ki je izjemno primerna za tovrstno hitro in še bolj kratkoročno poslovanje. To niti ni nič novega. Številni baloni so nastajali ob pomoči tehnoloških izboljšav, hitrost pa so prejemali še ob novih finančnih strukturah. Vedno je šlo za novo zunanjo formo kreditov ali dolgov, celo za novo vrsto bank, ki so omogočale investitorjem nove priložnosti za sodelovanje v špekulativnih naložbah (Roubini 2010). Nesporno je mogoče identificirati ključne deregulacijske ukrepe oblasti, ki so privedli do tega, da je kreditna ekspanzija na podlagi »inovativnih finančnih instrumentov« zastrupila globalne finančne trge (Alkalaj 2008). Glavni sistemski razlogi so bili razvita deregulacija finančnih trgov in sofisticirane metode, ki so omogočale špekuliranje in finančni inženiring (UNCTAD 2009). Tokratno krizo so delno povzročila t.i. *subprime* oz. drugorazredna posojila⁸¹ ameriških in delno tudi

⁸⁰ Indijsko gospodarstvo se je npr. med krizo izkazalo za zelo prožno. Indijska centralna banka ni sledila tržni logiki in ni deregulirala finančnega sistema, zaradi česar so banke zadržale visoke denarne rezerve. Indija tako med krizo ni bila tako prizadeta kot ostale države.

⁸¹ Kot vemo, sta v ZDA obstajali dve vrsti posojil, posojila *prime*, se pravi posojila, ki so jih najemale družine, ki so bile sposobne obročnega odplačevanja, in tako imenovana posojila *subprime*, ki so jih najemale družine, rizične glede solventnosti. Ko te družine niso bile več sposobne odplačevati najetih posojil, se je vse skupaj zlomilo, banke so jim zasegle kupljene nepremičnine, a vmes se je vrednost teh nepremičnin znižala. Banke so zato pretrpele velike izgube, ogromno družin pa se je znašlo

evropskih bank, ki so jih v vrtimec zelo hitro potegnili t.i. *toxic assests* oz. toksična posojila. V nasprotju z omenjenima področjema so bile v Aziji in Latinski Ameriki banke mnogo manj izpostavljene. Zaradi neoliberalnega zloma med letoma 1997 in 1998 so bile namreč mnogo bolj previdne pri dajanju posojil (Chomsky 2008).

Vzpon sedanjega obdobja finančne ekspanzije gospodarskega sveta s središčem v ZDA je bil sestavni in zgodnji del te krize. Začela se je leta 1968, ko je nastopil nenaden in eksploziven pospešek v rasti likvidnih skladov na evro-dolarskem trgu s središčem v Londonu (Arrighi 2009, 267). Z vzponom neoliberalizma v ZDA in VB je prek spreminjanja zakonodaje prišlo do večje sprostitve finančnega sektorja. 1975 je bila ukinjena stalna komisija za trgovanje z ameriškimi delnicami, 1979 pa je bila pod Thatcherjevo razdrobljena kontrola menjave ipd. V začetku devetdesetih je FED komercialnim bankam podelil pravico, da se ukvarjajo z borznim trgovanjem. Sprva so banke smele zaslužiti največ 10 % svojega celotnega profita, toda leta 1996 je FED ta odstotek dvignil na 25 % (Roubini 2010, 74). Pod vplivom lobiranja in izdatnega financiranja⁸² je prišlo tudi do sprememb treh pomembnih zakonov v ZDA: razveljavitve Glass-Steagallovega zakona, uveljavitve deregulacijskih predpisov t.i. »Commodity Futures Modernization Act 2000« in izvzema investicijskih in drugih finančnih ustanov iz zahtev po solventnosti v letu 2004. S slednjim ukrepom so investicijske banke lahko prevzele tveganja, ki so bila povsem nesorazmerna z vrednostjo njihovega kapitala.⁸³ Glavni namen zakona je bila ukinitve stroge regulacije, ki je onemogočala širjenje derivatov. 12. novembra 1999 je Clintonova administracija razveljavila Glass-Steagallov zakon, ki je 1933 nastal kot odziv na finančne špekulacije, ki so vodile v Veliko depresijo. Zakon je predpisoval, da se lahko finančne institucije ukvarjajo s hranilniško in posojilniško dejavnostjo le pod strogo predpisanimi pogoji, ki so določali dovoljeno razmerje med hranilnimi vlogami in posojili, kreditno sposobnost

na cesti. A če bi se zgodilo samo to, kriza ne bi izbruhnila. Do katastrofe je pripeljal zlom tako imenovanih »toksičnih« indeksov in vseh tistih finančnih produktov, ki so bili ustvarjeni na podlagi prodaje tveganih posojil tipa *subprime* (Bologna 2009).

⁸² Od poznih devetdesetih let 20. stoletja je bilo za lobiranje v korist preprečevanja strožje regulacije namenjenih skoraj 370 milijonov dolarjev s strani glavnih *subprime* posojilodajalcev. 21 od 25 največjih donatorjev je zaradi *subprime* posojil v finančni krizi doživelo bankrot. Za propadlimi podjetji so stale večje banke, kot so Goldman Sachs, Citigrup ipd., ki so bile po nastanku krize izdatno financirane s strani države (Callinicos 2010, 75).

⁸³ Banka Bear Stearns, ki je šla prva »pod vodo« je imela na dolar premoženja 33 dolarjev dolga, pa je bila med investicijskimi bankami še najmanj zadolžena (Štiblar 2008, 105).

upravičenca do posojila, zavarovanje tveganja in podobno. Bankam, ki so se pod pogoji Glass-Steagallovega zakona ukvarjale s hranilništvom in posojilništvom, je država jamčila varnost vlog (Alkalaj 2008). Ločeval je torej hranilno-posojilne dejavnosti od špekulacij na finančnem trgu. Poslovne banke so imele zajamčeno varnost vlog, investicijske pa ne, saj jim država ni zagotavljala jamstva. Ta liberalizacija je povzročila eksplozijo hipotekarnih posojil (Štiblar 2008, 104).⁸⁴ Deregulacijski predpisi in zakoni, ki jih je leta 2000 pod pritiski lobijev investicijskih bank uvedla Busheva administracija so nekatere izvedene finančne inštrumente⁸⁵ izvzela iz sklopa pravil, ki veljajo za vrednostne papirje. Deregulacija je med drugim omogočila, da so investicijske družbe ustanovljale navidezna podjetja (t. i. *SIV-e, structure investment vehicle*) v davčnih oazah⁸⁶ zunaj nadzora ameriške zakonodaje, nanje prenesla vedno bolj »inventivne« finančne instrumente (zapleteno sestavljene derivate, ki jim realno ni bilo mogoče določiti vrednosti), s tem svojo bilanco razbremenile tveganih kreditnih operacij in si pripisale (dejansko navidezno) poslovno uspešnost na podlagi terjatev do teh *SIV-ov* (Alkalaj 2008).⁸⁷ Bologna (2009) pravi, da so bili finančni produkti popolnoma brez vrednosti in so temeljili na tveganih posojilih:

Tisto, kar so bili prej večinoma neizterljivi krediti, je postala nova oblika vrednosti, ki so jo banke lansirale na trg v cirkulacijo. Gre za tako imenovane toksična posojila. Ko je sledil zlom,

⁸⁴ Kot rezultat spremenjene zakonodaje so lahko podjetja kot je npr. Citigroup istočasno postale komercialna banka, borzni posredniki, zavarovalnice, upravitelji premoženja, hedge skladov ipd. Razmerje med dolgovi je s tem nekontrolirano močno narastlo Deutche bank je imela razmerje 53:1, Credit Suisse 33:1, nizozemska banka ING 49:1, Lehman Brothers 33:1 ipd (Roubini 2010).

⁸⁵ Izvedeni finančni instrumenti so se začeli uporabljati po uvedbi drsečih tečajev leta 1971 in odpravi zlatega standarda. Omenjeni zapleteni in kompleksni instrumenti so nastali zaradi potrebe po zavarovanju pred spremembami valutnih tečajev. Kot pravi Galbraith (2010) je kompleksnost instrumentov v ekonomiji namenjena izključno skrivanju resnice. Tudi ekonomisti priznavajo, da jim razumevanje celotne strukture predstavlja probleme. Krugman (2009) zapiše, da ni vedel kaj vse so si izmislili »finančni inženirji«. Prve izmed tovrstnih instrumentov so bile bodočnice (futures), ki so se pojavile na borzi v Chicagu leta 1972. Pomenile so prodajo vrednostnih papirjev po dogovorjeni ceni, ki velja z izročitvijo na določen dan. V sedemdesetih je prišlo do eksplozije opcijskih pogodb, ki so omogočale zavarovanje trgovanja. Naslednji izveden instrument je bil »swap« (zamenjava), ki je valutne ali obrestne oblike. Pomenila je zamenjavo ene vrste finančnih instrumentov z drugimi. Še en pomemben instrument, ki ga velja omeniti je zamenjava v primeru neplačanega posojila t.i. CDS oziroma »credit default swap«. Slednji omogoča zavarovanje v primeru, da posojilojemalec ne bo vrnil posojila. V sedemdesetih letih 20. stoletja je nastalo tudi listinjenje, ki je omogočilo zbiranje posojil v pakete in njihovo prodajo investitorjem. S tem se je odprla nova pot širitve za poslovanje bank, saj niso bile več odvisne od nabiranja depozitov med prebivalstvom in gospodarstvom, temveč so si lahko izposojale pri finančnem trgu (Štiblar 2008).

⁸⁶ V davčnih nebesih se skriva 11 bilijonov dolarjev in pol: tretjina svetovnega BDP-ja, četrtna svetovnega bogastva (Štefančič 2011, 36).

⁸⁷ Trgovanje s takimi nereguliranimi, nepreglednimi in vrednostno nedoločljivimi derivati je že leta 2000 zavzelo prvo mesto med posli z vrednostnimi papirji, najprej v ZDA, potem pa se je hitro razširilo na globalni kapitalski trg (Alkalaj 2008).

so vsi rekli, da je izbruhnila finančna oziroma bančna kriza, ki jo je povzročilo absurdno trgovanje s temi tako imenovanimi *toxic assets*. A to ni realni vir krize. Realni vir krize je naraščajoča revščina ameriških družin in ta revščina se širi tudi v Evropo, kjer velika večina novih generacij nima zagotovljenega dela, predvsem pa ne dobi dela, ki bi bilo dobro plačano.

Enega izmed glavnih stebrov finančne liberalizacije lahko vidimo tudi v t.i. *hedge skladih* oziroma skladih tveganega kapitala.⁸⁸ Osnovna ideja omenjenih skladov je pridobivanje dobičkov na podlagi špekulacij, brez nadzora in regulacij. Delujejo torej v nasprotju z bankami, ki imajo urejen nadzor nad svojim poslovanjem.⁸⁹ Omenjene finančne institucije, ki sicer ne sprejemajo vlog in ne dajejo posojila in niso banke, so omogočile rast zadolževanja, to je dolgov, podobno kot banke.⁹⁰ Vendar pa v nasprotju z bankami zanje ni bilo določeno, koliko morajo imeti najmanj lastniškega kapitala in nihče jih tudi ni nadzoroval. S temi institucijami je bila odprta pot za skoraj poljubno večanje kreditov oziroma dolgov (Ribnikar v Krugman 2009). V obdobju večjih katastrof, kot je bila tista iz leta 1929, se pojavi potreba po bolj strogem reguliranju finančnih trgov. Toda skozi čas banke, zaradi potreb po večjem financiranju v času ekonomske ekspanzije, izumljajo nove finančne instrumente, ki zmanjšujejo moč regulacij (Callinicos 2010, 40).

Harvey (2010, 215) pravi, da v času kriz vsi spoznamo iracionalnost kapitalizma:

Presežni kapital in presežna delovna sila si takrat stojita ob strani, brez možnosti, da bi ju spet povezali na sredini človeškega trpljenja in neizpolnjenih potreb. Sredi poletja 2009 je v ZDA tretjina kapitala stala na mestu, medtem ko je bila stopnja nezaposlenih, ali tistih, ki so delali v nestanovitnih oblikah zaposlitve 17 %. Kaj je lahko bolj iracionalno od tega?

⁸⁸ Hedge skladi tudi po krizi niso bili prepovedani. Leta 2009 je bilo prek omenjenih skladov kupljeno ali najeto, pogosto brez ustreznih pogodb, okoli 60 milijonov afriške zemlje, kar je približno toliko kot znaša površina Francije. Ista finančna podjetja, ki so nas pahnila v globalno krizo zdaj počnejo isto s svetovno preskrbo hrane (Delo 2011, 32).

⁸⁹ Med letoma 1997 in 2007 je njihova aktivna narasla za 50-krat na 2000 milijard dolarjev. Celotna industrija »hedge skladov« ima danes razmerje aktiv proti kapitalu 3:1, še leto nazaj je bilo razmerje 8:1 (Štiblar 2008). Svetovni trg derivatov je iz 41 trilijonov narastel na 677 trilijonov dolarjev od 1997 do 2007 (Callinicos 2010, 74).

⁹⁰ V času kreditnega krča leta 2007, so mediji skovali izraz *subprime mortgage crisis*. Nanašal se je na finančne institucije, ki nudijo kredite tako imenovanim »drugorazrednim« (»subprime« ali »under banked«) kreditojemalcem, tj. tistim s povečanim tveganjem nesposobnosti odplačevanja dolgov, kot so denimo tisti, ki so znani po svojih posojilnih prestopkih, pa tisti, ki so bankrotirali, ali neizkušeni dolžniki (Žižek 2010, 35).

Minsky (v Callinicos 2010, 38) kapitalizem označi za nestabilen sistem, kar je njegova neizogibna napaka:

Nestabilnost izhaja iz načina na katerega si podjetja sposojajo denar. Razločuje med tremi oblikami financ: *hedge skladi*, kjer je posojanje krito z dejanskim ali pričakovanim prihodkom, špekulativne finance, kjer dolgovi niso odplačani, temveč prevaljeni naprej⁹¹ in Ponzijeve oz. piramidne sheme,⁹² kjer je potrebno dodatno posojanje za zakrivanje obstoječih dolgov. Večji kot je delež špekulativnih financ in Ponzijevih shem, manjše so stopnje ekonomske varnosti in večja je ranljivost finančne strukture.

Žižek (2010, 42) poudarja, da so Ponzijeve oziroma piramidne sheme običajen način delovanja kapitalizma. Skušnjava po preoblikovanju zakonitega poslovanja v piramidno shemo je del narave kapitalističnega procesa cirkulacije:

Ne obstaja točno določena točka, na kateri bi prekoračili Rubikon in na kateri bi se zakonito poslovanje prevesilo v nezakonito shemo; dinamika kapitalizma sama po sebi zabrisuje meje med »zakonito« investicijo in »divjim« špekuliranjem, ker je kapitalistična investicija – v samem jedru – tvegana stava, da se bo shema izkazala za dobičkonosno,⁹³ akt posojanja od prihodnosti. Nenadna neobvladljiva sprememba okoliščin lahko uniči »varno« investicijo – na to meri kapitalistično »tveganje«. In v »postmodernem« kapitalizmu so potencialno nevarne špekulacije stopnjevanje onkraj nekdanj zamisljive mere.

Callinicos (2010, 50) izpostavlja, da je današnja kriza kapitalizma:

posledica nasprotij v celotnem procesu akumulacije kapitala in ne zgolj posledica neustreznega delovanja finančnih trgov. Zato je potrebno razlikovati med tremi dimenzijami. Dolgoročno krizo prekomerne akumulacije⁹⁴ in donosnosti; globalnim finančnim sistemom, ki je kronično

⁹¹ Ameriški kongres je stopnjo zadolženosti države v zadnjih petdesetih letih npr. zvišal kar 75-krat. Tudi dolg Slovenije je danes mnogo višji, kot je bil dolg celotne Jugoslavije. Kar kaže na to, da slednja in celoten Vzhodni blok ni propadel zaradi prevelike (ekonomske) zadolženosti, kakršna razlaga se je uveljavila, temveč predvsem zaradi politično-ideološke (kulturne) zmage Zahoda.

⁹² Decembra 2008 so aretirali in kasneje obsodili zelo uspešnega investicijskega menedžerja z Wall Streeta Bernarda Madoffa, zaradi odgovornosti za 50 milijard dolarjev (kar znaša vrednost produkta stotih držav) vredno Ponzijevo shemo. Žižek (2010, 41) se je pri tem vprašal ali nas to ne sooča s skrajnim, a prav zato čistim zgledom vzroka samega finančnega zloma? Tovrstne aretacije, ki smo jim bili priča tudi v Sloveniji so predvsem v službi iskanja dežurnih krivcev za nastalo situacijo, ki v končni fazi krivdo iz sistema, prevali na posameznike in s tem omogoči nadaljnje reproduciranje istega sistema.

⁹³ Na mestu je vprašanje, ali zgoraj omenjeni Madoff ni vedel, da je njegovi shemi na dolgi rok usojen propad? Kaj mu je preprečevalo ta očiten uvid? Ne Madoffova osebna pregrešnost ali iracionalnost, ampak pritisk, notranji gon po nadaljevanju, po širitvi sfere cirkuliranja, da bi mašinerija še naprej delovala, ki je vpisan v sam sistem kapitalističnih odnosov (Žižek 2010, 41).

⁹⁴ Prekomerna akumulacija je stanje v katerem se kapitalistova presežna vrednost, s katero razpolaga, ne more več uresničevati, zaradi delavskih, tržnih omejitev, omejitvah pri virih, tehnologiji ali

nestabilen in strukturno neuravnotežen; ter naraščajočo odvisnostjo od napihovanja kreditnih mehurčkov, ki podpirajo ekonomsko širitev.

Tudi z vidika analize svetovnih-sistemov lahko govorimo o krizi akumulacije in vidimo mnogo daljši časovni razpon trenutne krize. Druga sistemska kriza akumulacije v sklopu ameriške hegemonije se je začela leta 1971. Skoraj točno stoletje po prvi krizi.

Tudi ta proces je spremljal enak diskurz kot stoletje pred tem: tržno gospodarstvo, demokracija, mir in konec zgodovine. Analogija med obema sistemoma je osupljiva, kljub nekaterim razlikam, ki so politično pomembne (Amin 2010). V sedemdesetih letih se je namreč zgodil proces, ki mu Arrighi (2009) pravi »opozorilna kriza«. Gre za prehod od trgovanja in proizvodnje k finančnemu posredništvu in špekulacijam⁹⁵ oziroma financializaciji. Dejansko ni moč dvomiti, da je bila napovedana kriza ameriškega režima akumulacije konec šestdesetih in na začetku sedemdesetih let predvsem posledica preobilja kapitala, iščočega naložbe v blago, ne pa neuspeha nacionalnih vlad – zlasti ameriške – pri nadomeščanju primanjkljaja zasebnih naložb z lastno porabo (ibid, 271). Zaradi strukturnih omejitev namreč v obdobju strukturne izpetosti sistema nadaljnje širjenje prek materialne ekspanzije ni več mogoče.⁹⁶ Ko se zaostri splošna težnja padanja profitne stopnje⁹⁷ v trgovini in proizvodnji, se zaradi neizprosne konkurence okrepi nagnjenje, da vse večji delež svojega denarnega toka ohranjajo v likvidni obliki. S tem se utrdi tisto, kar bi lahko poimenovali ponudbeni pogoji finančne krize (ibid., 320). Del proizvodnje se zaradi težnje po nizko cenovni delovni sili preseli v najcenejše države. Večji del dobičkov se v tem obdobju več ne ustvarja prek proizvodnje temveč prek finančnih špekulacij.⁹⁸ Glavni mehanizem

čem podobnem (Harvey 2009).

⁹⁵ V ekonomiji izraz opredelimo kot finančno aktivnost, ki ne omogoča varnosti začetne investicije in povrnitve tega vložka. Špekulacije ustvarjajo denar iz denarja, z malo skrbi o vplivu takšnega početja na lokalne skupnosti in državne ekonomije. S svojim delovanjem tako prinašajo velika tveganja.

⁹⁶ Investiranje bogatih Nizozemcev ob zatonu nizozemske hegemonije je opisoval že Adam Smith. Ljudje, je zapisal, mislijo da so Nizozemci bogati, zato ker investirajo v tujini. A res je prav narobe: v tujino investirajo, zato ker so bogati. Nizozemci so imeli preveč kapitala, da bi ga lahko produktivno investirali zgolj doma (Smith v Močnik 2006, 19).

⁹⁷ Profitne mere, deleži investicij in rasti so kolapsirali in se nikoli več niso vrnil na povojno obdobje do 1975. Popolna restavracija profitnih mer utegne zahtevati zelo resno krizo, naprimer takšno kot je bila za časa Velike depresije, ki je skozi ekonomski kolaps, povzročila uničenje velikanskih količin kapitala in svetovno vojno (Choonara 2009, 89).

⁹⁸ Za temi dogajanjem so bile velike prerazdelitve družbenega produkta med delom in kapitalom; delež dela, ki je bil pred tridesetimi leti približno 75% BDP, se je skrčil na 68%, delež kapitala pa se je s 25% povečal na 32%. Sočasno pa se je na strani uporabe BDP delež investicij s približno 25% skrčil na 18%. Razlika (med 18 in 32%) je šla v privatizacije, prevzeme in špekulacije. Prav ta razlika je

špekulacij je spodbujanje potrošnje prek zadolževanja. Wallerstein (2009a) nastop finančne krize vidi kot posledico konca B - faze kondratieffova, kar pravzaprav pomeni bankrot.

Kot pravi Braudel (2010, 49) se je v trgovskem življenju včasih pokazala ena sama specializacija: trgovanje z denarjem, torej s financami.

Uspeh pa nikoli ni bil dolgega veka, kakor da gospodarska stavba ni mogla dovolj nahraniti te najvišje plasti gospodarstva. Za kratko bleščeča firenška banka se je podrla v Bardiji in s Peruzziji v 14. stoletju; in pozneje z Medičejci v 15. stoletju. Po letu 1579 so postali genovski sejmi v Piacenzi *kliring* za domala vsa evropska plačila, vendar je izjemna genovska pustolovščina trajala manj kakor pol stoletja, do leta 1621. V 17. stoletju je prišel na vrsto Amsterdam in bleščeče zavladal prometu z evropskimi posojili, in izkušnja se je tudi tisto pot končala s polomom v prihodnjem stoletju. Finančni kapitalizem je doživel svoj uspeh šele v 19. stoletju, po desetletjih 1830-1860, ko so se banke polastile vsega, industrije in blaga za povrh, in ko je gospodarstvo na splošno dobilo dovolj zagona, da je lahko dokončno podprlo takšno stavbo.

Ključno razliko v primerjavi s preteklimi obdobji finančne ekspanzije je tokrat predstavljala njihova velikost. Vse bolj zadolžen je postajal cel svet od korporacij, prek ZDA (še posebej v Bushevem času) vse do držav tretjega sveta. Sistem je potoval od balona do balona. Wallerstein (2009) pravi, da svet trenutno poskuša z zadnjim balonom z reševanjem bank in tiskanjem dolarjev. V prihodnje pričakuje padec dolarja kot svetovne valute in tekmovanje različnih valut za njegovo nasledstvo, kar bo spremljalo nestanovitno in nepredvidljivo obdobje.

Čeprav financiranje njegovim nosilcem in organizatorjem zagotavlja podaljševanje njihove vodilne vloge v svetovnem gospodarstvu, je bilo zgodovinsko gledano vedno uvod v »zaključno krizo« dominantnega režima akumulacije, to je v sesutje tega režima in njegovo nadomeščanje z novim (Arrighi 2009, 319). Takšne težnje po umiku od

omogočila nastajanje vsakovrstnih finančnih skladov, ki so si izmišljali nove »finančne produkte«, s katerimi so povečevali razdaljo med varčevalci in investitorji; temu se je reklo finančno poglabljanje. Finančni svet se je vse bolj oddaljeval od realnega, finančno »premoženje« pa je kar naprej raslo. Do leta 1980 je bilo približno tolikšno kot letni nominalni bruto domači produkt, zdaj je tri- do petkrat oziroma bolje, pet- do trikrat večje - odvisno od rasti ali padcev na borzah. Še mnogo bolj oziroma morda najbolj usodni sestavini »casino kapitalizma« sta bili spreminjanje in nadomeščanje lastnikov podjetij z lastniki premoženja; usoda podjetja jim sploh ni mar, mar jim je le, koliko bodo iztržili za premoženje, ki so ga kupili z namenom, da bi ga z dobičkom prodali (Mencinger 2008).

trgovanja k večji likvidnosti so značilne za vsa središča prejšnjih Braudelovih gospodarskih svetov. Nizozemci so se sredi 18. stoletja umaknili iz trgovanja in postali bančniki. Podobno se je zgodilo tudi v Genovi v 15. stoletju, ko se je takratna oligarhija iz trgovanja z blagom preusmerila v bančništvo. Enako je bilo tudi z Angleži, ki so presežke industrijske revolucije lahko naložili v finančne naložbe. Braudel (2010) meni, da je takšen umik svetovno sistemska težnja. Sleherni razvoj v smeri finančnega razpleta napoveduje zrelost, ki je tudi že znamenje jeseni. Obdobje materialne ekspanzije, ko se denar spravlja v gibanje in obdobje finančne ekspanzije, ko se akumulacija dogaja prek finančnih poslov, skupaj tvorita sistemski cikel akumulacije.

Empirični zakon je, da je kapitalistični produkciji sojeno gibati se v krožnem toku prosperitete in depresij (Hilferding 1989, 278). Vsi prejšnji sistemi blagovne produkcije niso poznali kriz, ki bi nastale zaradi ekonomskih zakonitosti, temveč so izhajale iz naravnih katastrof ali družbenih vzrokov kot so bili npr. suša, bolezni, vojne, slabše letine. Značilno je, da je kriza nastala iz pomanjkanja (re)produkcije.

Šele v kapitalističnem sistemu produkcije pride zaradi preobilja, do čezmerne akumulacije. Produkcija na kapitalističen način ni namenjena zadovoljevanju osnovnih potreb temveč potrošnji. Cilj je torej čim večji profit, namesto zadovoljevanja potreb.

Krize kapitalizma torej ne izhajajo iz nepredvidljivih dogodkov, temveč iz notranje sistemske logike delovanja kapitalizma, kar današnje prevladujoče ekonomske teorije povsem zanemarjajo. Zato tudi niso bile zmožne napovedati zadnje velike krize. Neoliberalna protiofenziva je v zgodovinski perspektivi odraz že večkrat videne financializacije kapitala, ki je za nekaj časa premaknila čas nastanka večje krize in najverjetnejšega zaključka ameriške hegemonije. Razumemo jo lahko tudi skozi poskus premagovanja upadanja profitov, ki se je začel v šestdesetih letih in, z nekaj izjemami v preteklosti, še vedno traja v vseh treh (Zahodna Evropa, Japonska in Severna Amerika) centrih kapitalizma (Callinicos 2010, 51). »Dolgo dvajseto stoletje« od 1873 do 1990 je obdobje razvoja prve globoke sistemske krize ostarelega kapitalizma in prvega zmagoslavnega vala anti-kapitalističnih revolucij (Rusija, Kitajska) in anti-imperialističnih gibanj v Latinski Ameriki (Amin 2010). Politiki z ukrepi začasno odlagajo izbruh večje, še hujše krize v prihodnost. Velike krize kot smo ugotovili vodijo

v prerazporeditev v mednarodnem merilu. Šibkejši postanejo še šibkejši, najmočnejši pa še bolj močni. Svetovna prevlada v takšnih obdobjih lahko preide v druge roke. Arrighi (2009, 319) pravi, da finančne ekspanzije in krize niso zgolj ciklični pojav, temveč tudi trenutek reorganizacije režima akumulacije. Zatorej lahko trdimo, da krize ne pomenijo nujno konca kapitalizma, temveč del, ki omogoča nadaljnje delovanje sistema. Prek zaporednih reorganizacij je kapitalizem postal globalno prevladujoč ter je postopno krepil svoj domet in prodornost (v finančnem in vojaškem smislu). Skupaj s krizami pride tudi do vrste drugih sprememb v mednarodnih odnosih, hegemoniji in načinu njenega izvrševanja. Medtem, ko so vladne in poslovne organizacije, ki so bile na čelu vsakega cikla, postajale močnejše in bolj kompleksne, so cikli režimov akumulacije v preteklosti postajali vse krajši. Število, globina in obseg kriz pa postajajo z novimi cikli hegemonije vse večji in vedno bolj razdiralni.⁹⁹

8 UČINKI NEOLIBERALNEGA KAPITALIZMA

Bil sem šokiran, saj sem štirideset let na podlagi dokazov verjel, da ta sistem deluje

⁹⁹ V obdobju od 1973 do 1997 je bilo 139 finančnih kriz, dvakrat več kot pred letom 1914. Manj kriz in nihanj, in sicer 38, jih je bilo v obdobju Keynesianizma od 1945 do 1971 (Callinicos 2010, 35). Vendar omenjeno obdobje velja za izjemno, saj zanj ni značilna takšna oblika kapitalizma, kot je vladala od Napoleonovih časov do druge svetovne vojne.

izjemno dobro.

Alan Greenspan,¹⁰⁰ med priznanjem pomanjkljivosti njegove življenjske vere v ideologijo prostega trga, po izbruhu finančne krize oktobra 2008.

Tisti med nami, ki smo preživeli leta velike gospodarske krize, še vedno le z največjo težavo razumemo, kako je lahko pravovernost čistega svobodnega trga, ki je bila tedaj (v tridesetih letih) tako očitno postavljena na laž, zopet zavladata med globalnim obdobjem gospodarske krize v poznih sedemdesetih in osemdesetih, ki jo je znova prav tako nesposobna in zmožna razumeti.

Erik Hobsbawm, zgodovinar 1995. leta.

BDP ne meri niti zdravja naših otrok, kvalitete njihovega izobraževanja, ali radosti njihovega igranja. Ne meri niti lepote naše poezije, trdnosti naših partnerskih vez. Je indiferenten do urejenosti naših tovarn in varnosti naših ulic. Ne meri niti naše modrosti ali učenja niti razumnosti ali poguma. Niti sočutja ali pripadnosti naši deželi. Meri vse v malem, razen tistih stvari, zaradi katerih smo ponosni, da smo njen del.

Robert Francis Kennedy

Zadnja velika kriza kapitalizma je močno presenetila skoraj celotno politično prizorišče in njihove strokovne svetovalce. Neoliberalna vera, po kateri naj bi učinkoviti trg sam sebe uravnaval in težil k ravnovesju, se je še enkrat več pokazala kot popolnoma zgrešena in je s seboj prinesla pogubne posledice.¹⁰¹ Da je kriza ujela politike popolnoma nepripravljene, dokazujejo njihova ravnanja. Po krizi so panično zmetali tisoče milijard dolarjev za reševanje, brez kakršnih koli zahtevanih obvez s strani tistih, ki jim je bil denar namenjen. EU skuša z že drugim paketom pomoči rešiti vse bolj zadolženo grško gospodarstvo, pri čemer se pojavlja vse več dokazov, ki kažejo na to, da se z ukrepi predvsem rešuje tuje bančne naložbe v Grčiji, ki bi bile drugače takoj

¹⁰⁰ Zanj je Galbraith (2010) zapisal, da velja oz. je veljal za najbolj spoštovanega predsednika v Washingtonu. O njem se je govorilo kot o nezmotljivem preroku.

¹⁰¹ V nasprotju s prevladujočim pogledom v ekonomski teoretski literaturi, špekulacije ne stabilizirajo trga, ravno nasprotno, destabilizirajo cene (UNCTAD 2009). Neoliberalizem poudarja pomen nizke inflacije. Slednja naj bi zagotavljala ravnovesje med ponudbo in povpraševanjem. Ravno zato je bil Greenspan, ki je upošteval ta recept, tako šokiran, ko je videl v kakšno situacijo je to pripeljalo svetovno gospodarstvo.

izgubljene. Grška kriza in tiste, ki prihajajo najboljše kažejo na pogubne učinke neoliberalnega modela kapitalizma. Šele kriza je politiki in večini ekonomistov dokazala, da trg ni vsemogočen in da bodo morali poskrbeti za trenutke, ko je gospodarstvo v krizi, ki se ji ni moč izogniti. EU je za reševanje gospodarstev šele po krizi ustanovila začasni mehanizem oz. družbo za zagotavljanje stabilnosti evra (EFSF), ki jo želijo v prihodnje preoblikovati v stalni mehanizem in v ta namen predvidevajo tudi že prve nepričakovane spremembe pred kratkim sprejete Lizbonske pogodbe, ki temelji na ideoloških osnovah neoliberalizma. Poleg tega vodilni, čeprav jih zgodovina uči nasprotno, niso naredili sprememb v mišljenju in imajo še vedno v središču skrbi nizko inflacijo, zategovanje pasu in zmanjševanje porabe, kar krize ne bo moglo premagati.¹⁰²

Razloge za presenečenje in napačno ukrepanje ob tokratni krizi lahko najdemo v današnjem razumevanju ekonomske vede izhajajoče iz temeljev, ki jih je postavila že klasična ekonomija. Ekonomska veda se pogosto predstavlja kot naravoslovna znanost,¹⁰³ ki temelji na znanstvenem predmetu zajetem v nizu formul in grafov, ki se kažejo kot rezultat nepolitičnega, nevtralnega, znanstvenega pristopa. Že Marx (1986, 80) je zapisal, da ekonomisti ravnajo na poseben način. Zanje sta le dve vrsti ustanov, umetne in naravne. Ustanove fevdalizma so umetne, buržoazije pa naravne. V tem so podobni teologom, ki prav tako razlikujejo dve vrsti ver. Vsaka vera, ki ni njihova, je človeška iznajdba, njihova lastna pa je božje razodetje. Tako je torej zgodovina bila, je pa ni več. Kar pa je večno dano, ne moremo spreminjati in imeti vpliv.

Kot pravi Kobe (2010) je kriza pokazala vsaj dvoje:

Najprej, da je neoklasična ekonomska teorija očitno napačna oziroma vsaj neprimerna za opis realnih ekonomskih sistemov. Ker namreč po tej teoriji trgi samodejno ovrednotijo vse

¹⁰² Tako ZDA kot Evropa so na dobri poti proti deflacijskim pastem japonskega tipa. Ob tako krutem orisu bi človek pričakoval, da bodo politiki začeli uresničevati tisto, česar doslej še niso dovolj, spodbujati ponovno okrevanje. A niso: v zadnjih nekaj mesecih je prišlo do presenetljivo močnega uveljavljanja načela, da je bolje ne trošiti in do ponovnega zasuka k politiki proračunskega ravnovesja. Nedvomno gre za zmago stare ortodoksije, ki ima komaj kaj skupnega z razumsko analizo (Krugman 2010).

¹⁰³ Ekonomija je edina družboslovna veda za katero podeljujejo Nobelovo nagrado. 1974 jo je dobil Hayek, dve leti kasneje pa tudi Friedman. Nagrado se zaradi zavajajočega imena napačno povezuje z isto imenovanimi nagradami za ostala področja. Nagrado za ekonomijo namreč podeljuje druga institucija kot prave nagrade. Nagrade za ekonomijo podeljuje švedska bančna elita oz. Švedska centralna banka od 1968. leta. Originalne Nobelove nagrade so začeli v čast smrti Alfreda Nobela, izumitelja dinamita, podeljevati na področjih fizike, kemije, medicine, literature in miru.

relevantne dejavnike, so prihodnja gibanja že danes vključena v sedanjo ceno,¹⁰⁴ tako da je možnost ostrih endogenih prelomov in torej tudi resnejše krize vnaprej izključena. Krize po tej teoriji načeloma ni. Samo dejstvo krize ima zato tu neposredne teoretske posledice. V nekem smislu ovrže celotno teorijo. To je mimogrede tudi razlog, zakaj tako rekoč nihče od teh vsevednih ekonomistov ni krize opazil prihajati:¹⁰⁵ prav ker so verjeli v pravilnost teorije, krize niso mogli videti.

Ekonomska veda je lahko nastala šele z nastankom politologije kot samostojne vede. Wallerstein (2000, 27) opisuje, da je imela politologija za cilj legitimacijo ekonomike kot posebne discipline. Politično ekonomijo so odklonili kot predmet z razlago, da država in trg delujeta, in morata delovati, na podlagi raznih logik. Ekonomija naj tako ne bi imela neposredne povezave z družboslovjem. Dolar (2009) poudarja nasprotno, in sicer, da ima ekonomija v sebi vselej politične predpostavke:

Ne moremo govoriti o tem, da neoliberalni kapitalizem, ki se razglša za nepolitičnega ni političen. Nikoli ne obstaja ekonomija, kar tako, ki bo od sedaj naprej samodejno razreševala lastne probleme. Da so lahko tako preproste ideje Hayeka in Friedmana ipd. na ta način hegemonizirale politični položaj je bila potrebna politična odločitev. Težnja po samournavanju, po svobodnem urejanju trga je pravzaprav vključena že v same predpostavke kapitalizma. S tem pa je v kapitalizem vključena tvegana dinamika, predpostavka ekspanzije, širjenja produkcije, obenem s posledicami nujnih kriz. Omenjena pravila strukturno vodijo v protislovje med razvojem in njegovimi mejami.

Amin (2010) vidi teorijo o tržni ekonomiji kot steber vulgarnih¹⁰⁶ liberalnih ekonomistov:

Ta teorija eliminira vso bistvo – družbena razmerja produkcije (še posebej lastništva, kot izraza obstoječih razmerij, ki je promovirano kot sveto načelo). Razmerja nadomesti hipoteza o družbi sestavljeni iz posameznikov (ki v končni instanci postanejo aktivni agentje v reprodukciji sistema in njegove evolucije). Ti »individumi« (homo economicus) so ahistorični, identični tistim iz začetkov človeštva (Robinson Crusoe), ki so imeli enake nesprenemljive kvalitete (egoizem, zmožnost preračunavanja in sprejemanja za posameznika koristnih odločitev). Tovrstni temelji »tržne ekonomije« ne predstavljajo resnične postavitve zgodovine in

¹⁰⁴ Takšno stališče je zagovarjal predsednik FED Bernake marca 2007, ko so se že pokazali prvi znaki krize je dejal, da se v tem kritičnem času zdi, da so problemi hipotekarnih kreditov v gospodarstvu in finančnem sistemu že vkalkulirani (Roubini 2010, 19).

¹⁰⁵ Da je bilo krizo moč napovedati kažejo npr. napovedi Nouruela Roubinija, Ann Pettifor in Davida Harveya, ki so opozarjali na podobne scenarije. Avtorji, naklonjeni svetovno-sistemski analizi. Arrighi, Amin, Wallerstein in Frank so že 1982 v knjigi *Dynamic of Global Crisis* v bližnji prihodnosti napovedovali finančni zlom, ki bo imel velikanski vpliv na ekonomijo.

¹⁰⁶ Pri tem z izrazom meri na pomen v francoščini: obrabljen, vsakdanji ali plehek.

kapitalizma. Konstruira navidezen sistem v katerega ne integrira skoraj ničesar, kar je bistvo kapitalistične realnosti.

Političnost in historičnost ekonomije pomenita, da ne more obstajati samo en model razvoja družbe, da lahko in morajo obstajati alternative obstoječemu družbenemu razvoju. Ne moremo govoriti o koncu zgodovine in edini možni poti, ki jo začrta navidezno nevtralni svobodni trg. Kot je povsem jasno pokazala kriza, država regulira tržne odnose in je tudi omogočila razvoj kapitalizma. Kot pravi Žižek (2008b):

Prva dilema torej ni »Državna intervencija ali ne?«, pač pa »Kakšna državna intervencija?«. In to je resnična politika: prizadevanje za definiranje osnovnih »apolitičnih« koordinat naših življenj. V nekem smislu so vsi politični problemi nestranski, zadevajo vprašanje: »Kaj je naša država?«. Potemtakem je prav debata o finančnem načrtu resnična politika, ki zadeva odločitve o temeljnih potezah našega družbenega in ekonomskega življenja ter celo mobilizira prikazen razrednega boja (ali Wall Street ali navadni posojilojemalci? Ali državna intervencija ali ne?). Ni »objektivne« strokovne pozicije, ki samo čaka na realizacijo, pač pa je treba zavzeti politično stališče.

Ekonomsko vedo je zato potrebno znova vmesiti v njen zgodovinski kontekst, jo povezati s politiko in kritično analizirati.¹⁰⁷ Kot pravi Wallerstein (2001, 1): Verjamem, da moramo »odmisliti« družbene vede iz 19. stoletja, ker imajo mnoge njihove predpostavke - ki so po mojem mnenju zavajajoče in omejujoče – še vedno prevelik vpliv na našo miselnost. Te predpostavke, ki so včasih veljale za osvobajajoče, danes omogočajo središčno intelektualno oviro h koristni analizi družbenega sveta.

Neoliberalni ideologi so smernice ekonomskih klasikov v spremenjenih okoliščinah še bolj radikalizirali, kar je poleg zadnje velike krize kapitalizma prineslo številne druge negativne posledice. Vsekakor lahko govorimo, da se v nobeni državi, ki je bila podvržena neoliberalnim reformam ni povečalo blagostanje med prebivalstvom. Vseeno pa je vredno ločevati med različnimi implementacijami neoliberalnih načel. Švedska neoliberalizacija je tako za razliko od britanske dosegla mnogo boljše rezultate za ljudi. Edini večji dosežek neoliberalizma je bil zmanjšanje in nadzor nad inflacijo (Harvey 2005, 156). V nasprotju s prevladujočim prepričanjem neoliberalizem ni poskrbel za večjo gospodarsko rast. Eden izmed glavnih dosežkov uveljavljanja neoliberalizma naj

¹⁰⁷ Uporabiti moramo torej enako metodo, kot jo je uporabljal Karl Marx, ki je kritično analiziral takratno politično ekonomijo.

bi namreč bil visoka gospodarska rast. Toda agregatna globalna rast je bila v šestdesetih letih okrog 3,5% in je tudi med težavnimi sedemdesetimi leti padla na zgolj 2,4%. Poznejša rast je bila v osemdesetih letih 1,4% in v devetdesetih 1,1%, po letu 2000 je rast komaj prišla do 1%. To je pokazatelj, da neoliberalizacija ni stimulirala svetovne gospodarske rasti (Harvey 2005, 154). Končala pa se je z veliko krizo v letu 2008, ko so kazalci gospodarske rasti v številnih državah strmoglavili in niso niti vštetni v zgornje izračune.

Nekatere države, ki so bile podvržene šok terapiji,¹⁰⁸ so doživele katastrofalne izgube. Ena izmed najbolj prizadetih evropskih držav je bila Rusija, kjer se je po razpadu SZ v obdobju neoliberalizacije število revnih, ki so živeli z manj kakor štirimi dolarji na dan iz 2 milijonov leta 1989 povečalo na 74 milijonov v sredini devetdesetih let. To pomeni, da gre »gospodarskim reformam« zasluga za siromašenje 72 milijonov ljudi. Leta 1996 je v revščini, opisani kot »obupni«, živelo 25% Rusov – skoraj 37 milijonov ljudi (Klein 2009, 234). UNICEF je ocenil, da je v Rusiji 3,5 milijona otrok brez doma. Število odvisnikov od mamil naj bi narastlo za 900% na 4 milijone. Naraščati je začela tudi stopnja samomorov. Leta 1994, ko je bil vrhunec Jelcinovih »reform«, je stopnja dosegla skoraj dvakrat višjo vrednost kakor osem let prej. Rusi veliko pogosteje pobijajo tudi drug drugega: do leta 1994 se je število kriminalnih dejanj početverilo (ibid., 235). Podobno katastrofalne učinke so doživela tudi druga področja, z izjemo vzhodne in jugovzhodne Azije.

Brezposelnost so v obdobju gospodarske rasti zmanjšale zgolj redke najbolj razvite države. Končni učinek postfordistične oblike produkcije pa se na Zahodu najbolje kaže v izjemno velikem številu brezposelnih mladih, tudi tistih najbolj izobraženih, ki nikakor ne morejo najti služb. Manjša se delež plač v BDP, povečuje pa delež dobičkov. Stagnacija plač traja že skoraj tri desetletja. S tem se vse bolj povečuje konflikt med delom in kapitalom. Materialnega bogastva niso deležni vsi na enak način. Denar se preliva od revnejših držav k bogatejšim. Podobno se dogaja znotraj držav, od revnih

¹⁰⁸ Doktrina šoka je koncept Naomi Klein, ki z njim meri na to, da v državah uvedejo neoliberalne reforme, ob naravnih ali kakšnih drugih nesrečah. V takšnih trenutkih, ko je pozornost javnosti usmerjena na te dogodke se lahko nemoteno uvedejo reforme, katerim bi ljudje drugače nasprotovali. Zgodovina sodobnega svobodnega trga je bila napisana v šokih (Žižek 2008a).

regij k bogatejšim, od revnejših slojev k bogatejšim. Potrošnja se povečuje na račun vse večjega zadolževanja in prenašanja njenega bremena na prihodnje generacije, kar še bolj kot za Evropo velja za ZDA.¹⁰⁹ Te procese povečevanja neenakosti in revščine, zmanjševanja vloge socialne države, kjer je bila ta že razvita, ali preprečevanja njenega nastajanja v ekonomsko nerazvitih državah, nove kolonizacije revnega juga in vzhoda ter ropanja naravnih virov, so večinoma upravljale mednarodne organizacije, kot so IMF, WB, WTO in z njimi povezane multinacionalne korporacije in agencije, v veliki meri pa tudi EU (Hanžek in drugi 2009). S posojili, ki so jih omenjene organizacije namenjale najrevnejšim državam so zahtevale tudi izpolnjevanje pogojev, ki so nalagali privatizacijo, odprtje trgov, zmanjševanje socialnih in delavskih pravic, javne porabe, stroškov zdravstva, pokojnin, izobraževanja ipd. Tovrstni neoliberalni predlogi so v zadnjih treh desetletjih situacijo samo poslabšali. Študija je pokazala, da dlje kot so države delovale pod pritiskom strukturnih sprememb, bolj je naraščal njihov dolg (Ellwood 2006, 55). V osemdesetih je v najrevnejših državah gospodarska rast stagnirala, dolg pa se je podvojil na 1500 milijard dolarjev. Do 2002 se je povečal na kar 2500 milijard oz. 400 dolarjev na prebivalca v državah, kjer je povprečen dohodek manj kot dolar na dan (Ellwood 2006, 53). V začetku 19. stoletja je bilo razmerje med najbogatejšimi in najrevnejšimi državami 3:1, do začetka 20. stoletja se je povečalo na 1:10, v začetku 21. stoletja je znašalo že 60:1 (GATT). Današnji kapitalizem je dosegel ekstremno stopnjo centralizacije lastništva kapitala: tri do pet tisoč skupin, skoraj vse nastanjene v državah triade (ZDA, Evropa in Japonska) prvič v zgodovini nadzorujejo, vse sisteme produkcije, distribucije in potrošnje v državah centra in posredno tistih znotraj globalnega sistema (Amin 2010).

Razloge za vse večje neenakosti lahko vidimo v oblikovanju novega razrednega kompromisa v obdobju Thatcherjeve in Reagana. Kot pravi Močnik (2009) je do njunih neoliberalnih sprememb država v Evropi zagotavljala razredni kompromis:

V središču kapitalističnega sistema je temeljil na koaliciji organiziranega delavstva, menedžmenta in socialdemokratske politike. Politika v središčnih državah je bila socialdemokratska ne glede na konkretne politične stranke. Nastala je nova koalicija med velikim kapitalom, visokim menedžmentom in političnimi vrhovi. To je politika neoliberalizma,

¹⁰⁹ Dolg privatnega sektorja je leta 1981 v ZDA znašal 123% družbenega produkta; do konca leta 2008 se je povzpela na kar 290%. Dolg finančnega sektorja se je v istem obdobju povečal iz 22% na 117% (Roubini 2010).

ki so jo spretno vodili iz ZDA pod krinko globalizacije in prostega pretoka blaga, kapitala in storitev. ZDA so s politiko »free enterprise«, z načelom svobodnega podjetništva, izoblikovale transnacionalke, ki so šibka nacionalna gospodarstva manjših držav pripeljale v popolno odvisnost. Še zlasti nerazvit svetovni jug, ki je lahko v tej »trgovini« ponudil le poceni delovno silo in uničevanje narave.

Finance ne morejo prehraniti (obsežnega srednjega) razreda, saj lahko le omejen elitni del nacionalnega prebivalstva deležen dobičkov borze, trgovskih bank in obračunskih hiš. Prevladujoča vloga tovarn, transporta in trgovanja lahko v nasprotju s tem zagotavlja širši nacionalni razcvet, v katerem lahko običajen človek vodi proizvodjalne procese, rudnike, tovarne, železarne, krmila, jadra in mreže z ljudmi. Ko se ta stopnja gospodarskega razvoja umakne pred naslednjo z ostrejšo delitvijo v kapitalu, spretnostnih in izobrazbi, velike družbe z močnim srednjim razredom izgubljajo nekaj, kar je življenjskega pomena in enkratno, nekaj, za kar nadležni mislijo, da se spet dogaja v Združenih državah ob koncu dvajsetega stoletja (Phillips v Arrighi, 2009, 279). S privatizacijo oz. poblagovljanjem javnega sektorja, še posebej šolstva in zdravstva, se omejuje in krči dostop množic do že pridobljenih pravic. Vse večjemu delu ljudi je onemogočena zelena izobrazba. Tako opevana družba znanja vse bolj onemogoča univerzalen dostop do brezplačnega izobraževanja. Nepremožnim so vse bolj nedostopne tudi kvalitetne zdravstvene storitve. Zdravstvo in medicina vedno bolj služita kapitalskim interesom, kar prinaša vrsto negativnih učinkov. Farmacevtska industrija zato ne išče zdravil za najnujnejše potrebe prebivalstva, temveč primerne potrošnike za svoje produkte. Razvoj zdravil za redke bolezni ali bolezni, ki večinoma pestijo revne narode, ni zanimiva za farmacevtsko industrijo saj ji ne prinaša velikega zaslužka. Podobno je npr. z razvojem novih antibiotikov. Slednjih ni, saj farmacevtske družbe niso zainteresirane za njihov razvoj – zaradi premajhnega zaslužka. Zanimajo jih samo tako imenovana zdravila življenjskega sloga (za krvni sladkor, pritisk, holesterol), ki jih je treba jemati vse življenje, ne pa takšnih, ki jih jemlješ deset dni in si zdrav ali pa umreš, torej jih v vsakem primeru nehaš jemati (Červek 2011). Če bi bilo mogoče, bi za bolezen (farmacija) razglasila kar življenje samo: ljudi bi lahko zdravila od rojstva do smrti. Nekatera stanja so z nenehnim nižanjem zgornje dopustne meje med zdravjem in boleznijo že zelo blizu temu idealu (Keber 2009). Študije kažejo, da imajo države, kjer prevladuje privatno zdravstvo večje stroške z zdravljenjem in nižjo kvaliteto storitev kot

tiste, kjer je zdravstvo javno.¹¹⁰ Neregulirana zdravstvena in medicinska dejavnost imata v prihodnje lahko pogubne posledice in povsem jasno kažeta, da prosti trg na omenjenem področju ne prinaša pozitivnih rezultatov, temveč predvsem izjemne dobičke farmacevtski industriji, ki jih je od osemdesetih let podeseterila. Omenjene spremembe vsekakor ne gredo v prid interesov ljudi, ki plačujejo vse več denarja za vse manj kvalitetno zdravstveno oskrbo.¹¹¹

Seveda je mogoče opozoriti, da sedanji trend, npr. celo pri bolnišnicah teži k modelu zasebnih profitnih struktur. Brez dvoma, vendar je to natanko posledica težnje, da se vse preobraža v blago, na katerem temelji naš sedanji sistem. Toda ali to povečuje učinkovitost? Ali izboljšuje zdravstveno varstvo? Najbolj verjetno se bo zgodilo, da bo denar porabljen za zdravstveno varstvo, zdaj prenesel v akumulacijo kapitala. Si tega res želimo? Kdo si to želi? (Wallerstein 1999, 62).

Geografska mobilnost kapitala in omejitve mobilnosti delovne sile omogočajo še večje izkoriščanje delavcev, saj kapital išče najcenejše vire za profit. Delavci v takšnih državah delajo v podobno izkoriščevalcih pogojih, kot so veljali za obdobje primarne akumulacije kapitala.¹¹² Razlika je v tem, da je tovrstno izkoriščanje skrito očem zahodne javnosti. Migracije v ekonomsko razvitejši svet iz nerazvitih držav kapitalu omogočajo poceni delovno silo, tudi v razvitih državah. S tem se izvaja pritisk na ostalo delovno silo v teh državah, ki mora sprejemati vse nižje pogoje, v kolikor želi obdržati delo.

Vse večji problem predstavlja degradacija okolja. Kratkotrajna profitno usmerjena logika ima nanj pogubne posledice. Čas neoliberalizma je v vsej človeški zgodovini obdobje najhitrejšega izumiranja živalskih in rastlinskih vrst. Človeški prispevek h

¹¹⁰ Alkalaj (2005) poudarja, da je Ameriški sistem zdravstvenega varstva v svetu najbolj privatiziran - in tudi najdražji: v primerjavi s podobno razvitimi gospodarstvi Kanade in Francije, ki pa vzdržujeta pretežno državno financirano zdravstvo, porabijo ZDA na prebivalca skoraj dvakrat več denarja. Konkretno: v letu 2002 so ZDA v svojem sistemu zdravstvenega varstva porabile 5267 USD na prebivalca, od tega je bilo 2364 USD (skoraj 45 %) državnih sredstev; v istem letu je Kanada porabila 2931 USD na prebivalca (od tega 2048 USD iz proračuna) in Francija 2736 USD (2080 USD iz proračuna).

¹¹¹ Povprečna vrednost recepta se je npr. po izračunih ZZZS iz leta 1997, ko je znašala 19 dolarjev, zvišala na 30 dolarjev do leta 2003.

¹¹² Številni delavci delajo v nemogočih razmerah, za manj kot dva dolarja na dan. Kot pravi Dragoš (2010), kapitalizem danes ne zmore nuditi človeku niti minimalnega standarda nad eksistenčnim minimumom. Ne pri Smithu, ne pri Marxu ne najdete trditve, da je kapitalizem sistem, ki delavcu plača le življenjski minimum. Oni so vsi govorili, da je kapitalizem nekakšna pogodba, vedno več od življenjskega minimuma. Pojavlja se vprašanje kako bo kapitalizem sploh preživel, če ne omogoča več niti reprodukcije delovne sile.

globalnemu segrevanju je poletel v višave po letu 1970. Celotno Pentagon opozarja, da je lahko globalno segrevanje mnogo večja grožnja od terorizma (Harvey 2005, 173). Neoliberalna ideologija ne upošteva omejenosti materialnih virov in soodgovornosti za varovanje naravnih virov. Stroške uničevanja okolja ne plačujejo tisti, ki jih povzročajo, temveč se prevalijo na skupnost. To predvsem velja za stroške toksičnosti proizvodnje, stroškov izrabljenosti materiala in prevoznih stroškov (Wallerstein 2006). Pritiski na okolje bodo v prihodnje ob takšnem razvoju z večanjem prebivalstva in potrošnje na Kitajskem¹¹³ ter v Indiji še večji. Obstoj neoliberalnega modela kapitalizma preprečuje sprejem kakršnihkoli dogovorov glede skupnega varovanja okolja. Z glavnim vodilom maksimiranjem profita in akumulacijo kapitala je neoliberalni kapitalizem dolgoročno nevzdržen in škodljiv sistem. Kratkoročne težnje po vse večjih dobičkih na dolgi rok niso skladne s potrebami in zahtevami okolja, saj ga takšen način delovanja vse bolj uničuje.

Razloge za tako močno vero v neoliberalni model kapitalizma lahko iščemo v tem, da je v določenem obdobju z neoliberalnim modelom nekaterim območjem dejansko šlo mnogo bolje, toda vedno na račun drugih. Še pomembnejši razlog pa je, da je zelo uspešen s stališča najbogatejših slojev. Ustvaril je pogoje za restavracijo političnih elit (ZDA, VB) in za vzpostavljanje pogojev za kapitalistično transformacijo (Kitajska, Rusija, Indija). Redistribucija k bogatim, namesto ustvarjanje bogastva in dohodka, je bila glavni dosežek neoliberalizacije (Harvey 2005, 156). Da so se (vsaj nekateri) vodilni zavedali posledic neoliberalnih reform kaže dogajanje ob podpisu prostotrgovinskega sporazuma NAFTA med ZDA, Kanado in Mehiko. Učinki na slednjo, najšibkejšo državo med vsemi tremi, so bili največji. Državna meja med Mehiko in ZDA je bila stoletje in pol porozna. Ljudje z obeh predelov meja so jo lahko nemoteno prečkali in je bila v večjem delu umetna. Clintonova administracija je prek operacije *Gatekeeper* ob sprejemu prostotrgovinskega sporazuma militarizirala mejo prvič v zgodovini. Razlog za to je bil gotovo v tem, da so pričakovali »ekonomski čudež«, ki bo povzročil večanje revščine tako hitro kot večanje števila milijonarjev (Chomsky v Vodovnik 2004, 14). Učinki dogovora v Mehiki so bili 300% povečanje izvoza v prvih desetih letih od sprejetja sporazuma (od česar je večino izvoza predstavljalo slabo

¹¹³ Kitajska ima že danes 16 od 20 mest z najbolj onesnaženim zrakom (Harvey 2005, 174).

plačano delo ob meji), gospodarska rast manjša od 1% in pet od šestih največjih podjetij v tuji lasti (Ellwood 2007).

Neoliberalizem v teoriji poleg vitke države in prosto tržne usmerjenosti teži tudi k pravni državi in zagovoru človekovih pravic, katerih namen naj bi bil predvsem varovanje imetja posameznikov in njihovih medsebojnih odnosov. Večje zavedanje o pomenu človekovih pravic sovpada z vzponom neoliberalizma. Povečevanje človekovih pravic ne prinaša nujno vedno pozitivnih učinkov. Njihova univerzalnost deluje še posebno dobro na področjih, ki se dotikajo globalnih tem, kot so podnebne spremembe, naraščanje velikosti ozonske luknje, izginjanje živalskih, rastlinskih vrst ipd. Toda delovanje na področju človekovih pravic je bolj problematično, zaradi politično-ekonomskih razlik in različnih kulturnih praks, ki jih najdemo po svetu (Harvey 2005, 178). Na človekove pravice se svetovni voditelji sklicujejo tudi takrat, ko unilateralno napadajo druge države in obenem povsem pozabljajo na njih, ko je govora o državah v razvoju. To, katere pravice se bodo uveljavile, je predvsem odvisno od posamezne države in manj od mednarodnih pravil.

Danes postaja jasno, da je generacija iz šestdesetih let pripravila teren za neoliberalne reforme. Tisti kapitalizem, proti kateremu so takrat nastopali protestniki, torej kapitalizem, za katerega so bili značilni fiksna kariera, hierarhija, serijska proizvodnja uniformiranost in tako naprej, je bil tako ali tako že na poti izumrtja. Namesto, da bi kapitalizem spodkopali, so objektivno nastopili kot zavezniki kapitalističnega sistema (Kobe v Kim 2010, 121). Zahteve po svobodi v zasebnem življenju, po osvoboditvi iz spon kariere in družine ter zahteve po svobodi v spolnih usmeritvah so same po sebi plemenite, toda danes lahko vidimo, da uničenje tedanjih običajnih družbenih struktur ni ustvarilo družbe svobodnih posameznikov. Nasprotno, dalo je možnost tržnikom, da tradicionalne družbene vezi nadomestijo z materialno potrošnjo in fabriciranimi življenjskimi stili (Hamilton 2007). Država je za protestniška gibanja iz konca šestdesetih let preteklega stoletja veljala za nasprotnika, kar je bilo povsem podobno zahtevam neoliberalizma in je podprlo razvoj postfordističnega načina proizvodnje, ki se je močno skladal z idejami protestnikov. Nasprotovanje regulativni vlogi države je kapitalistični razred z neoliberalno ideologijo spretno obrnil v svojo prid in ublažil

zahteve, ki so nasprotovale kapitalu in zahtevale temeljito preobrazbo družbe (Harvey 2005, 42). Neoliberalizem je v svoj program vključil pomen svobode prek večje fleksibilnosti (konec redne zaposlitve in stalne plače), individualnega liberalizma prek potrošniških pravic, različnih življenjskih stilov, izražanj in kulturnih praks, ki jih danes označujemo z multikulturalizmom in postmodernizmom. Z odmikom od močne, socialno usmerjene države, je prišlo do razcepa med socialnimi pravicami in individualnimi svoboščinami. Tudi levo usmerjene politične stranke so se, namesto z vprašanji neenakomerne družbene porazdelitve, začele ukvarjati z identitetnimi politikami (spolnimi, rasnimi ipd.).

Neoliberalizem poudarja pravice, ki ustrezajo akumulaciji kapitala in teritorialni logiki države, manj pa tiste, ki so npr. v službi socialne pravičnosti.¹¹⁴ Povsem je zanemaril socialno demokrasko skrb za enakost, demokracijo in solidarnost.¹¹⁵ Sklicevanje na pravno državo vse bolj veča pomen izvršne in sodne veje oblasti nad parlamentarno. Sodne odločitve večinoma favorizirajo privatno lastnino in dobičkonosnost pred enakostjo in socialno pravičnostjo (ibid., 176). Kljub temu Harvey (ibid.) ne zagovarja opustitve koncepta človekovih pravic:

V prihodnje lahko pričakujemo boj ne samo o tem, katere pravice so univerzalne, temveč tudi nad tem kako naj bodo zgrajena univerzalna načela in kako koncepti pravic. Kritična povezava med neoliberalizmom kot sklopom politično-ekonomskih praks in vse večje sklicevanje na nekatere univerzalne pravice kot etične podlage za moralno in politično legitimacijo nas lahko skrbijo. V, na liberalnih konceptih osnovani Ustanovni listini ZN, so že omenjene izpeljane človekove pravice do svobode govora in izražanja, izobrazbe, ekonomske varnosti, pravice do združevanja ipd. Uveljavljanje teh pravic bi pomenilo velik izziv za neoliberalizem. Postavljanje omenjenih pravic pred pravice do dobička in privatne lastnine, bi povzročilo revolucijo v politično-ekonomski praksi.

Neoliberalna država vse bolj uničuje demokratične institucije in varovala, ki so ščitila delavce pred prosto-tržnimi mehanizmi. Vse bolj zmanjšuje pravice zaposlenim in zaostčuje pogoje za pridobitev dela. Država se povsem oddaljuje od tiste vloge, zaradi

¹¹⁴ Nikjer se npr. ne govori o pravici do hrane. ZDA pod človekove pravice ne štejejo niti ekonomskih, socialnih in kulturnih pravic, ki so sicer določene s Paktom ZN. Reaganova in administracija Busha starejšega sta omenjene pravice videla kot zelene cilje h katerim se zato ne morejo vezati. Tudi administracija Busha mlajšega je v njih videla nevarnost, ker bi njihova uveljavitev pomenila, da je zdravstvo dostopno vsem.

¹¹⁵ Ko se srečata dve pravici, vedno prevlada pravica močnejšega (Marx 1986).

katere je nastala. Razvijala se je iz potrebe po uravnavanju ekonomskega, socialnega, prostorskega in okoljskega razvoja ter za zagotavljanje izobraževanja, socialne varnosti prebivalcev, zdravstvenega sistema in pravne varnosti, demokracije in človekovih pravic. Sistem delovanja se mora spremeniti tako, da jo bo bolj povezoval z vsemi družbenimi dejavniki v prid celotne družbe, ne pa zgolj lastnih političnih ali interesov posameznih skupin (Hanžek in drugi 2009, 2).

Z namenom večanja dobičkov se napada zagovornike delavcev, sindikate in ostale delavske institucije, če je potrebno tudi s silo in mimo demokratičnih metod, torej z vsemi možnimi sredstvi. Menedžersko enačenje interesov posameznikov z interesi organizacije sicer lahko delno pripomore k učinkovitosti in dvigu motivacije, vendar pa hkrati ni daleč od fašističnih strategij. Ko postane težnja po učinkovitosti, ki se meri predvsem prek BDP-ja, glavno vodilo družbe, jo je najlažje doseči prek centraliziranega, hierarhično usmerjenega vodenja. Zato ne čudi, da je Kitajska družba danes po ekonomskih kazalcih med najhitreje rastočimi gospodarstvi in bo v prihodnjih nekaj letih postalo največje gospodarstvo sveta.¹¹⁶ Žižek se zato sprašuje ali ni morda prav Kitajska najverjetnejši odgovor na vprašanje, če lahko kapitalističen sistem funkcionira brez demokracije in je nastopil čas, ko demokracija ni več potrebna. V Evropi je proces vzpostavitve kapitalizma sovpadal z razvojem demokracije. Na Kitajskem smo priča drugačnemu modelu razvoja, ki zanemarja demokracijo. Tovrstne nedemokratične teženje pa se širijo tudi po Evropi in dokazujejo, da bi lahko ena izmed mogočih rešitev krize akumulacije na Zahodu bila večja totalitarnost družb, h kateri vse bolj drsimo. Primer Grčije dokazuje, da bančniki in uradniki kar javno diktirajo kakšne odločitve mora sprejeti domnevno suvereni parlament. Do sedaj je bil takšen način skrit očem javnosti. Postavlja se vprašanje, ali je to sploh še v skladu z demokratičnimi standardi, na podlagi kateri velja, da je parlament v demokratičnih državah suveren, njegovi poslanci pa odločajo svobodno (Kocbek 2011). Način uvajanja zakonskih sprememb na različnih področjih od pokojnin, davkov, pa vse do izobraževanja vedno bolj poteka mimo interesov in volje ljudi, kar se odraža v nasilnem sprejemanju zakonodaje, kjer nemiri, stavke in protesti velikih množic ne vplivajo na sprejemanje odločitev. Razloge za nestrinjanje z vladnimi reformami širom sveta, lahko poleg

¹¹⁶ Velja omeniti, da največji gospodarstvi na svetu ameriško in kitajsko v večji meri delujeta po principih Kenysianske teorije in se le do določene mere držita neoliberalnih načel.

ukinjanja in zmanjševanja že pridobljenih pravic vidimo tudi v tem, da neoliberalne reforme po celem svetu uvajajo enake spremembe. V tem je lahko tudi vzrok za njihov neuspeh. Tradicionalne kulturne rešitve namreč vedno blokirajo tiste družbene spremembe, ki s temi tradicionalnimi kulturnimi rešitvami niso usklajene. Kot jih lahko seveda pospešujejo tiste družbene spremembe, ki so s tradicionalnimi kulturnimi rešitvami usklajene (Godina 2011). Logika kapitalizma pa je po vsem svetu enaka in v različnih kulturnih okoljih, kljub vse večji kulturni enoličnosti še vedno trči na kulturne omejitve na različnih geografskih področjih. Demokratični deficit se zato vse bolj povečuje, na kar kaže naraščanje nezaupanja vse večjega števila ljudi v politični sistem.¹¹⁷ Najpomembnejše odločitve se sprejemajo mimo javnosti, ki se jo skuša prepričati prek strategij, ki želijo oblikovati javno mnenje, prek šolskega aparata, univerz ipd. Vsi vidiki življenja vse bolj postajajo ujetniki tržnega gospodarstva, ki deluje izven dosega demokracije. V središču ni volja ljudi, temveč motiv profita. Kar bo imelo zelo dolgoročne posledice na pomen političnih pravic (Choonara 2009).

Žižek (2008b) se ob tem sprašuje, ali ni eden od logičnih sklepov, ki ga je potrebno povleči iz odpora večine do nujnih strukturnih sprememb v ekonomiji ta, da bi oblast za desetletje ali več, četudi z nedemokratskimi sredstvi, morala prevzeti razsvetljena elita, ki (naj) bi vpeljala nujne ukrepe in postavila temelje resnično stabilne demokracije?¹¹⁸ Avtoritarne, nedemokratske in celo fašistoidne težnje se znova vse bolj širijo po Evropi. Od Madžarske, Avstrije, Italije, VB, Nemčije pa vse do Skandinavije. Wallerstein (2004, 45) opozarja da so se Auschwitz, Gulag in etično čiščenje vsi zgodili v okviru historičnega družbenega sistema, kapitalistične svetovne ekonomije. Vprašati se moramo, kaj je narobe s sistemom, da je ustvaril take fenomene in dopustil, da so se v 20. stoletju razmahnilo kakor še nikoli poprej.

Neenakosti, ki jih kapitalistični sistem spodbuja, omogočajo sistemu njegovo preživetje.

¹¹⁷ V Sloveniji npr. po raziskavah Politbarometra zaupanje v demokracijo v tem trenutku znaša zgolj nekaj odstotkov nad 10%. Tudi udeležba na volitvah v Evropski parlament kaže na velik primanjkljaj legitimnosti vseh institucij EU.

¹¹⁸ Podobne težnje, ko kapitalu nasproti stoji demokracija se pojavljajo tudi v Sloveniji, kjer politične stranke na oblasti vse bolj zagovarjajo omejitve ali celo ukinitve referendumov. Izvoljeni predstavniki ljudstva odkrito delujejo kot predstavniki partikularnih interesov kapitala in ne kot predstavniki javnih interesov, zaradi katerih so tudi bili izvoljeni. Politiki s tem vse bolj postajajo nepotrebni, saj so volitve, ki ne prinesejo drugačnih politik nepotrebne. Politika namreč postavlja na prvo mesto uspešnost kapitalizma, nasproti interesom državljanov, ki jih volijo in so jim odgovorni.

Kot smo ugotovili v preteklih poglavjih kapitalističen sistem brez hierarhij ne bi mogel obstajati in bi se zlomil. Zato kapitalističnemu sistemu v vsej njegovi zgodovini rasizem ni bil tuj.¹¹⁹ Rasizmu namreč ne gre za to, da bi kakšno ljudstvo izključil, še manj zato, da bi ga iztrebil. Namen rasizma je, da te ljudi drži v sistemu nižje (*Untermenschen*), ki jih je mogoče ekonomsko izkoriščati in uporabljati kot politične grešne kozle (ibid., 80).¹²⁰ Tako se vzpostavljajo politične razlike, ki nastajajo z ekonomskim izkoriščanjem in prek politične neenakosti generirajo kapitalistični sistem. Liberalna multikulturalistična ideologija omenjene politične razlike, povzročene z neenakostjo in ekonomsko eksploatacijo, zakrinka. Kot pravi Žižek (2008b) jih naturalizira in nevtralizira, ter spremeni v »kulturne« razlike, torej v nekaj, kar je dano, česar ni moč premostiti, kar je moč zgolj »tolerirati«.¹²¹ Braudel (1991b, 312) upravičeno opozarja, da zgled socialističnih dežel dokazuje, da izginitev ene same hierarhije – gospodarske – zastavlja celo goro težav in ne more vzpostaviti enakosti in svobode in tudi ne izobilja. Kapitalizem ni izumil hierarhije, čeprav jo s pridom izkorišča in še bolj pogloblja razlike. Podobno je tudi s trgovino, ki je obstajal že pred pojavom kapitalizma. Zato samo odprava kapitalizma za uničenje rasizma ne bi bila dovolj, bi pa lahko prispevala k zmanjšanju njegovega pomena.

¹¹⁹ Lahko bi našli vrsto zgodovinskih primerov, toda omenimo zgolj primer koncentracijskih taborišč, ki jih niso izumili Nemci v času Hitlerja, temveč Angleži. Tudi retorika danes zelo citiranega in uveljavljenega državnika Churchilla je bila v tistem času močno podobna retoriki Hitlerja. Uporabo bojnih plinov je npr. utemeljil s sledečimi besedami: »Priznati moram, da ne vem, zakaj se okoli uporabe bojnih plinov dviguje toliko prahu. Povsem podpiram uporabo strupenih plinov proti neciviliziranim plemenom... (Chomsky 2004, 13).

¹²⁰ Po letu 1945 se je v javnosti oblikoval diskurz, da so nacistične in fašistične grozote pokončane in da nikdar več ne bodo ugledale sveta. Hitler je še danes predstavljen kot glavni krivec za vsa zla, ki so se takrat dogajala. Antisemitizem je do tistega časa predstavljal glavni evropski izraz rasizma. Kot pravi Wallerstein (2004) je bil dejavni rasizem na začetku 20. stoletja povsem enak v Parizu, Berlinu in tudi ZDA. Pri tem se pojavlja vprašanje zakaj so bili vsi tako razburjeni zaradi nacističnih izbruhov nasilja. Kot opozarja Wallerstein je glavni razlog za to iskati v *Endlosungu* – končni rešitvi. Kljub močno razširjenemu rasizmu ni rasistične ideologije do takrat nihče vzel dobesedno, saj si tega pravzaprav nihče niti ni želel. Hitlerjeva »končna rešitev« je namreč zgrešila zgoraj omenjeno bistvo rasizma v kapitalistični svetovni ekonomiji. Ta tvegana igra je že prej povzročala ekscese toda nikdar ni do tega prišlo v središču svetovnega sistema tako opazno. Po drugi svetovni vojni je postalo jasno, da tovrstnega odkritega rasizma za delovanje sistema ne bo več mogoče zagovarjati. Zato se je kmalu po drugi svetovni vojni začelo obdobje »Gastarbeiterjev«, gostujočih delavcev. To so bila mediteranska ljudstva v nemediterranski Evropi, Latino-američani in Azijci v Severni Ameriki ipd. Potreba po njihovi delovni sili je bila zaradi pomanjkanja prebivalstva velika, zasedli pa so jih z družbenega dna. V obdobju krize in pomanjkanju delovnih mest v sedemdesetih so ti ljudje postali prvi grešni kozli. Za skrajno desne sile je bil to čas, ko so se znova lahko začele povezovati in organizirati.

¹²¹ Če si bežno ogledamo govore Martina Luthra Kinga, ugotovimo, da ne govori o toleranci. Zanj gre za problem neenakosti, eksploatacije in nepravilnosti, in zdravilo, ki ga predlaga ni toleranca, ampak emancipatorni politični boj. Reči, da črnci od belcev zahtevajo več tolerance, bi bilo zanj smešno in ponižujoče – zahtevali so zakonsko in ekonomsko enakost in pravičnost (ibid.).

Atomizacija, izolacija in pasivizacija posameznikov, se še posebej prilega neoliberalni ideologiji. Potrošniška mentaliteta, ki jo spodbuja neoliberalizem zaradi težnje po večji akumulaciji, spreminja aktivne državljane v nekritične, narcistične, individualizirane potrošnike. Posesivni potrošniški individualizem gradi svet navideznega zadovoljstva, ki je navznoter povsem votel (Harvey 2005, 170).¹²² Neoliberalna ideologija posameznike preobraža iz kritičnih državljanov v atomizirane posameznike, katerih največja skrb je potrošnja. Atomizirani, nepovezani, sebični in nepolitični posamezniki se posledično manj zainteresirani za skupno dobro in vključevanje v politične procese. Zato je v neoliberalnem okviru vse težje doseči politizacijo družbenih problemov in njihovo ustrezno rešitev na podlagi pretresa različnih mnenj. Omenjeno vodi v apatičnost družbe, kjer lahko peščica izbranih posameznikov sprejema odločitve, ki niso naravnane v javni interes. Neoliberalizem vodi v politiko depolitizacije.

Umanjkanje dolgoročne skupne vizije povzroča drobitev družbe. Ta drobitev se kaže predvsem v nesodelovanju tako v vertikalni kot v horizontalni smeri. Vertikalna drobitev se kaže v vedno manjši udeležbi pri političnem odločanju, horizontalna pa v pomanjkanju solidarnosti in sodelovanja med državljani. To pa družbo preveč deli in jo dela neučinkovito (Hanžek in drugi 2009, 2). Neoliberalni sistem v nasprotju z osnovno idejo slabi ravno samo bistvo svojega delovanja, vse večjo produktivnost. Neomejena gospodarska rast in medsebojno izčrpavanje v konkurenčnosti ne more trajati večno in tudi ne bi smelo predstavljati splošnega merila napredka.¹²³ Medčloveške odnose

¹²² Že v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja je E. Allardt (Imeti, ljubiti, biti, 1975) ponudil enega prvih celostnih konceptov socialnega razvoja, ki ga poznamo po »formuli«: imeti, ljubiti, biti. Kar pomeni življenje, sestavljeno iz treh najpomembnejših dimenzij: zadovoljevanja materialnih potreb – imeti, zadovoljevanja societalnih (družbenih) potreb ali potrebo po pripadnosti – ljubiti in potrebo po samouresničevanju – biti, potrebo po ustvarjanju. Sledeč Allardu se pojem »imeti« nanaša na materialne življenjske pogoje, ki so nujni za preživetje. Človek mora imeti obleko, stanovanje, hrano in podobno, če sploh hoče biološko preživeti. V ta sklop uvrščamo tudi dostopnost do storitev, ki jih država nudi posamezniku (šola, zdravstvo ipd.). To dimenzijo lahko merimo s »trdimi« kazalci: ekonomsko stanje, število in velikost stanovanj, plače in podobno. Pojem »ljubiti« v Allardovi triadi zajema odnose posameznika z drugimi ljudmi, ki mu dajejo občutek pripadnosti in socialne ter kulturne identitete. Ta dimenzija zajema predvsem število, intenzivnost in kakovost stikov posameznika z drugimi ljudmi: v družini, med prijatelji in v soseski, pa tudi širše. Temu je najbližje kasneje razviti koncept »socialnega kapitala«. »Biti« pa se nanaša na integracijo posameznika v širšo skupnost, osebno rast in možnost aktivnega uveljavljanja v skupnosti in odnosa do narave (Hanžek in drugi 2009, 7).

¹²³ Kot je zapisal Galbraith (2010) bruto domači proizvod prikazuje le dodano vrednost proizvodnje blaga in storitev, med njimi tudi orožja. Ne prikazuje pa kulturnega razvoja, izobraževanja in razvoja znanosti, ki bistveno vplivajo na večje zadovoljstvo v življenju.

reducira zgolj na materialno težnjo po večanju bogastva in profita, povsem pa zanemarja pomen zdravja, zadovoljstva, kulturnih dobrin, izobraževanja, socialne varnosti, družbene kohezije ipd. Medčloveški odnosi z retoriko konkurenčnosti spodbujajo najslabše človeške lastnosti, kot sta pohlep in sebičnost. S tem odnosi postajajo vse bolj površinski, družbena vez pa vse bolj razpada. Ne smemo verjeti zguljenemu argumentu, češ da je kapitalizem pač izraz pohlepa in sebičnosti »človeške narave«, ki morata tako ali drugače priti na dan. Sebičnost in pohlep sta družbeno pogojena (in poleg tega njihovim žrtvam praviloma ne prinašata sreče). Apologeti tržnega kapitalizma, vključno s konvencionalnimi ekonomisti, so si za svoje namene preprosto prilastili »človeško naravo« (Hamilton 2007). Potreba po vse večji maksimizaciji je ena od osnovnih značilnosti sistema, in ne samo posledica neodgovornosti ali pohlepa, čeprav vsekakor drži, da sistem utemeljen na tržnih principih povečuje bogastvo in kulturo pohlepa.

Težnja po vse večji učinkovitosti in produktivnosti skupaj z zgoraj omenjenimi dejavniki povzroča večanje kriminala, zasvojenosti z različnimi drogami, psihosomatska obolenja ipd. Prilagajanje hitro spremenljivemu trgu, povzroča vse večjo nestanovitnost. Ljudje v hitro spreminjajočem svetu nimajo več varnosti, ki bi jim omogočila načrtovanje prihodnosti. Posledično se vse težje odločajo za družine, partnerska razmerja so vse bolj krhka in materialno usmerjena. Ker ljudje tekmujejo za pridobitev osnovnih pravic in pogojev se vse bolj trgajo družbene vezi in solidarnost med njimi. Zato ne čudi njihova potreba po zapolnitvi te praznine prek npr. vere in združevanja v *t.i. new age religije*, ki pa sistemske probleme človeštva psihologizirajo in jih zvedejo na problem morale posameznika.

Ker je trg središče delovanja sistema so mu v njegovi soodvisnosti podrejeni vsi ostali podsistemi (ekonomski, družbeni, kulturno-vrednostni, socialni, okoljski ipd). V neusmiljeni in neregulirani bitki preživijo le tisti, ki niso izbirali sredstev za večanje profita. Zaradi slednjega se na račun javnega dobrega znižujejo standardi socialnih, delavskih in političnih pravic. Večajo se nedemokratske težnje in nezakonite aktivnosti, konflikti, vojne. Kot je pokazala kriza nabiranje denarja ni težavno, ko pride do zastoja v akumulaciji kapitala, ko pa je potrebno nabrati majhne vsote za odpravo razlik, se

pojavi problem financiranja. Bitka za zmagovalce – tekmovanje in nesodelovanje med ljudmi – pa je imela drugo stran: vse hujše izključevanje iz družbe vedno večjega števila in skupin ljudi (Hanžek in drugi 2009, 3).

Prav tako pomembno je zavrniti idejo, ki je absurdna, a je razširjena skoraj povsod po svetu, po kateri se netržna dejavnost financira tako, da jemlje tržni dejavnosti zasebnih dejavnikov (Harribey 2008). Pri tem je uporabno razlikovanje, ki ga je prvi uporabil Aristotel, dodatno pa, kot smo videli že v drugem poglavju, razvil Marx. Razlikovanje med uporabno in menjalno vrednostjo. Namen prve je zadovoljevanje potreb, namen druge pa zmožnost proizvodnje tržne vrednosti in dodane vrednosti za kapital, torej zmožnost akumulacije. Vrednotenje proizvedene netržne, uporabne vrednosti je stvar kolektivne demokratične izbire, vrednotenje menjalne vrednosti pa je stvar trga. Pri tem je povsem nesmiselna trditev, da netržne dejavnosti nastanejo tako, da svoje delovanje iztrgajo iz proizvodnje tržne dejavnosti. Netržne dejavnosti pomenijo nekaj več (Harribey 2008).

Značilnost neoliberalnega sistema je tudi povezanost politične in poslovne, ekonomske moči, ki ju skupaj povezuje profit. Politična moč prinaša poslovne koristi, poslovna moč odpira vrata v politiko. Vrata med politiko in poslom niso nikdar zaprta (Mastnak 2011a). Ta preplet, značilen tudi za pretekli kapitalizem, danes ideološko povezuje menedžerski diskurz. Slednji se kaže kot nekaj izrazito nepolitičnega in neideološkega.¹²⁴ Poudarja svojo tehničnost, profesionalnost, nevtralnost, nepolitičnost in celo naravnost.¹²⁵ Predstavlja se kot posebna praksa vodenja za povečanje učinkovitosti in uspešnosti. Na podoben način se predstavlja tudi uvajanje neoliberalnih načel. Ravno takšno poudarjanje neideološkosti je znak, ki opozarja na veliko prisotnost ideologije. Funkcija ideologije je namreč ravno ta, da je ne zaznamo in da se nam kaže

¹²⁴ Dober primer tega so npr. izjave ljubljanskega župana Zorana Jankovića, ki je zase v preteklosti pogosto trdil, da ni politik temveč menedžer. Politika ima namreč v Sloveniji še posebno negativen prizvok. Vse kar je povezano s političnimi strankami ima negativno konotacijo. Celotno slovenski ustavi so politične stranke omenjene samo negativno, v členu, ki prepoveduje članstvo vojakov in policajev v političnih strankah.

¹²⁵ Vladajoča ideologija npr. postfordistični proces privatizacije prikazuje, kakor da bi bil samoumeven, celo »naraven«, kljub temu pa država zahteva, da ta »naravni proces« vodi ona. Privatizacija je namreč nasilen poseg v družbenost, s katerim država umetno trga družbene vezi in vzpostavlja nove odnose, odnose med osamljenimi posamezniki, ki jih povezujeta samo še sebični interes in pravna regulacija (Močnik 2005).

kot najbolj spontana, oziroma samoumevna praksa vsakdana (Althusser 2000). Kot pravi Žižek se naša doba nenehno razglaša za postideološko, pri čemer to zanikanje ideologije priskrbi ultimativni dokaz, da smo bolj kot kdajkoli prej do grla v ideologiji. Ena izmed značilnosti ideologije je tudi prikrivanje oziroma idealiziranje lastnih interesov. Menedžerski diskurz služi kot sredstvo legitimacije in širjenja obstoječe neoliberalne ideologije v vse pore družbe. S takšnim načinom vodenja se povečuje korupcija.¹²⁶ Za ta sistem je značilno, da poslovno-politične naveze služijo za dostop do javne lastnine, javnih dobrin in nacionalnega bogastva ter za prisvajanje tega bogastva in dobrin.¹²⁷ Program je privatizacija. Privatizacija je gonilni motor tega sistema (Mastnak 2011a). Menedžerska ideologija verjame v kreposti upravljanja nasploh - in upravljanje nasploh je vsakokrat upravljanje po posebnem diktatu specifičnih zahtev trenutne vrste kapitalizma. Ta čas je treba proizvodnjo uravnavati na postfordistični način (Močnik 2005). Menedžerski diskurz je zmagovita tehnika, ker ni parcialna. Izhaja iz neizrečene podmene, da je z njim moč pojasniti vse.

Neprofitno usmerjene, za kapital nezanimive naložbe se opušča in zanemarja kvaliteto na račun dobičkonosnosti. Tovrstno usmerjena politika ne zasleduje javnega dobrega, ki služi interesom njihovih volivcev, temveč sledi ozko usmerjenim privatnim interesom.¹²⁸ Mediji so po izbruhu krize javnosti predstavili diskurz, ki je problematiziral delovanje nekaterih menedžerjev ter jih krivil za nastalo situacijo. Toda problem ni v konkretnih menedžerjih, ki niso uspešno opravljali svojih nalog, temveč prav nasprotno, še predobro so sledili logiki, ki jim jo je narekovala kapitalistična težnja

¹²⁶ Močno je npr. odmevala korupcijska afera podkupovanja evropskih poslancev s strani korporacij. Tovrstni korupcijski škandali, ki smo jim priča niso nekaj slučajnega, temveč jih pospešuje ravno način na katerega deluje sistem. Glavni problem ni v tem, da je npr. v evropskem parlamentu določeno število skorumpiranih poslancev, temveč v tem, da večino amandmajeve pripravljajo različne korporacije in z njihovih računov plačani lobiji, ki imajo veliko moč in vpliv na odločitve poslancev, nasproti tistim, ki so te poslance izvolili.

¹²⁷ Badiou (v Žižek 2010, 127) predloži razlikovanje med dvema ravnema korupcije v demokraciji, *de facto* empirično korupcijo in korupcijo, ki pripada sami formi demokracije in njenemu zvajanju politike na usklajevanje zasebnih interesov. Slednja raven se je z neoliberalnim modelom močno razširila.

¹²⁸ V času po škandalu z Enronom bi bilo pričakovati, da bodo ljudje skeptični do menedžerske ideologije. Saj bi jim moralo biti zdaj že jasno, da je managerska ideologija le ena izmed sodobnih magičnih tehnik, s katero si gospodarski dejavniki prizadevajo, da bi dosegli nadpovprečne dobičke. Kakor vsaka ideologija tudi managerska ideologija zase trdi, da je splošno veljavna. Če torej obljublja, da lahko z njeno pomočjo vsi dejavniki dosežejo nadpovprečne dobičke, je pač jasno, da racionalna sredstva ne bodo zadosti in da si bo morala pomagati s čarovnijo. Ali pa - kakor pri Enronu - z goljufijo. Dobro je vedeti, da sta čarovnija ali goljufija strukturni nujnosti te vrste kapitalizma - ne pa posledek kakšne morebitne šamanistične nadarjenosti ali nrvstvene pomanjkljivosti pri tem ali onem managerju, kakor nas sicer prepričuje managerska ideologija (Močnik 2005).

po vse večji akumulaciji kapitala, ki so jo, isti mediji pred tem povečevali skupaj z vsemi ostalimi propagandisti neoliberalne ideologije. Kako si drugače razložiti mentaliteto, po kateri so pred kratkim nagrajeni menedžerji¹²⁹ in najboljše stoječa podjetja po domnevno objektivnih in nepristranskih bonitetnih ocenah kar naenkrat krivi za izbruh krize, ki je ista podjetja spravila v izjemne težave. Takšna posebna oblika menedžmenta, ki je danes prevladujoča, in se je skonstruirala skozi zadnja stoletja, je tesno povezana z etičnimi in političnimi problemi, ki omejujejo našo zmožnost zamišljanja drugačnih oblik organiziranja (Parker 2002, 11). Nekdanja predsednica vlade v VB Margaret Thatcher je celo promovirala idejo, da ni alternative. Ni možnosti drugačnega mišljenja, kar je povsem skregana z osnovno idejo demokracije, ki podeljuje pravico do resnične izbire. Mediji so za časa vladavine Thatcherjeve skovali izraz TINA (there is no alternative), kot dejstvo, da drugih možnosti razvoja, poleg neoliberalnega, naj ne bi imeli. Takšnemu pogledu so pozneje sledili številni politiki na vseh koncih sveta. Razvoj je bil možen samo na domnevno neideološki osnovi, ki naj bi se dokončno uveljavila s padcem berlinskega zidu. Znova kot že tolikokrat poprej se je pojavila ideja o koncu zgodovine.¹³⁰ Znana je Fukoyamova teza o tem, da se je liberalno-demokratski model pokazal kot najboljši sistem, ki je edini pravičen in ki pomeni končno instanco zgodovine, ker mu nasproti ne obstoji nobena racionalna alternativa. Žižek (2008) je pri tem dejal:

Postaja vse bolj jasno, da so bila čas prave utopije clintonovska devetdeseta s svojim prepričanjem, da smo dosegli »konec zgodovine«, da je človeštvo končno iznašlo formulo optimalne družbeno-ekonomske ureditve. Izkušnje zadnjih let jasno kažejo na to, da trg ni benigni mehanizem, ki deluje najbolje, če ga pustimo, da v miru opravlja svoje delo – potrebuje dobršno mero zunaj-tržnega nasilja, da bi bili zagotovljeni pogoji za njegovo delovanje.

Ker je razvoj možen le na en sam način, to pomeni, da ni potrebno o njem niti

¹²⁹ Evropski menedžer je v letu krize postal Wendlin Wiedeking, predsednik uprave Porscheja. Julija 2009 je bil odpuščen, zaradi dolgov, ki jih je ustvarilo njegovo podjetje. Podobno zgodbo najdemo tudi v Sloveniji, kjer je menedžer leta 2007 Bine Kordež, predsednik uprave Merkurja, po krizi iz podobnih razlogov moral odstopiti s svojega položaja. Znašel pa se je tudi pod drobnogledom kriminalistov.

¹³⁰ Ideje o koncu zgodovine, ki naj bi jih ponujal liberalni model kapitalizma, niso nove. Marx že v 19. stoletju zapiše: »Kolikor je politična ekonomija meščanska, se pravi, da pojmuje kapitalistično ureditev kot absolutno in poslednjo podobo družbene produkcije namesto nasprotno kot zgodovinsko prehodne razvojne stopnje, lahko ostane znanost le tako dolgo, dokler ostane razredni boj latenten ali pa se okviri v posamičnih pojavih (Marx 1986, 14). Ideje o koncu zgodovine so se pojavljale tudi ob silovitem razmahu kapitalizma po drugi svetovni vojni. Ideje o koncu socializma in prevladi kapitalizma pa so se prvič pojavile v petdesetih letih 20. stoletja pri Danielu Bellu.

razmišljati, temveč ga prepustiti strokovnjakom. Kot je dejal Žižek (RTV SLOb) to vodi v geslo: Ne razmišljaj, bodi strokovnjak. Kar je vodilna smernica učinkov Bolonjske reforme. Slednja kritično mišljenje, ki je posledica teoretskega znanja, izganja iz fakultet. Napačno je samo osnovno izhodišče Bolonjske reforme, ki temelji na prilagajanju univerz trgom in uporabnim vedenjem. Ravno to, kar večina vidi kot največjo prednost reforme je njena največja napaka, ki utegne na dolgi rok uničiti smoter univerze. Kapitalističen sistem je namreč preveč revolucionaren, da bi se mu lahko prilagajali praktični učni načrti.¹³¹ Naloga znanosti je, da misli ter da proizvaja nove teoretske koncepte, ki naredijo epistemološki rez v ideologijo. Izganjanje teorije s fakultet in poveličevanje prakse sili v koncept vedno bolj uveljavljenega vseživljenjskega učenja, saj bo znanje, ki ga bodo bodoči diplomanti dobili, zaradi same revolucionarne narave trga in nenehnih sprememb, kmalu povsem zastarelo in neuporabno.¹³² Smisel je v izobraževanju za pridobivanje teoretske širine, ki bo omogočila kritično evalvacijo obstoječih razmer in razvijanje novih idej na teh temeljih. Vrsta znanstvenih odkritij iz preteklosti na začetku ni bila tržno uporabnih, temveč so šele pozneje dobila to vrednost. Internet je bil sprva zasnovan za vojaške namene. Podoben primer je tudi polet v vesolje, ki sam ni prinašal posebne uporabne vrednosti, je pa obenem pripeljal do izuma številnih novosti z uporabno vrednostjo. Bolonjska reforma se tako dobro prilagaja sistemu, kjer so vsi njegovi agentje postavljeni tako, da niso zmožni priti do pravih vprašanj, ki bi ogrozila delovanje sistema. Kot je dejal Chomsky (v Vodovnik 2011), je demokratične forme mogoče sprejeti šele, ko je presežena grožnja ljudske participacije. V pasivizaciji množic pomagajo mediji, ki proizvajajo privolitev in strinjanje z obstoječimi političnimi praksami. Tržni odnosi na področju medijev povzročajo vse večjo lastniško koncentracijo le-teh v rokah peščice najbogatejših. Kontroliranje množic in vplivanje na njihovo mišljenje z namenom zasledovanja določenih politik, je na takšen način vse večje in lažje. Vseh 247 domnevno neodvisnih medijev, ki jih je imel v lasti Rupert Murdoch po vsem svetu, so

¹³¹ Marx je temeljno protislovje kapitalizma videl v tem, da je produkcijski proces družben, prisvajanje njegovih rezultatov pa privatno. Kapitalizem po svoji notranji logiki nenehno revolucionira produkcijski proces in družbene odnose: s tem da nenehno razvija produkcijo, jo tudi vse bolj socializira. Iz tega je Marx sklepal, da se bo z zgodovinskim razvojem temeljno protislovje vse bolj poglobljalo (Močnik 2008, 62).

¹³² Smisel univerze namreč ni da npr. izobražuje študente za delo v Microsoftovem operacijskem sistemu, ki trenutno predstavlja uporabno znanje in bo v določenem časovnem obdobju zastarelo ter brez uporabne vrednosti za diplomante, torej ravno tiste vrednosti, ki je zagovarjala tovrstni sistem, temveč v razvijanju možnosti za razvoj novih operacijskih sistemov.

npr. podprli invazijo ZDA in vojno v Iraku. Lastniški deleži, ki so mu jih politiki pomagali oblikovati s prostemu trgu naklonjenimi medijskimi zakoni se raztezajo od 20 % v VB, prek 40 % v ZDA, do kar neverjetnih 70 % v njegovi rodni Avstraliji. Če so mediji kdaj bili, četrta veja oblasti, o tem danes za večino izmed njih gotovo ne moremo več govoriti, saj morajo v prvi vrsti služiti svojim kapitalskim lastnikom in ne javnosti.

Kakor, da ne bi bilo nič, se v ozadju hude krize nadaljuje ofenziva zoper javne storitve, socialno varstvo, pravico do dela, se pravi zoper vse prostore, ki so bili do zdaj izvzeti iz zakona rentabilnosti in obsedenosti z dobičkom, in zoper vse regulacije, ki bi ustvarjale družbeno vez in solidarnost. Na njihovo žalost družbena vez in solidarnost staneta (Harribey 2008). Toda postavlja se vprašanje, do kakšne meje gremo lahko naprej po poteh neoliberalnega modela kapitalizma. Povsem pozabljeno je, da je za vzroke krize kriv prav takšen sistem in da bo nadaljnja pot po tej smeri pustila še bolj negativne posledice.

Razlike med bogatimi in revnimi se v historični perspektivi še naprej vse bolj povečujejo, odločevalski procesi se vse bolj koncentrirajo v rokah manjšine, lokalne kulture si postajajo vedno bolj podobne, biološka raznovrstnost se vse bolj uničuje, regionalne napetosti se vse bolj stopnjujejo in okoljski problemi postajajo vse večji. Vse to je posledica razmaha uničevalnega modela neoliberalnega kapitalizma, ki vse družbene in okoljske elemente zreducira v tržno blago s svojo ceno. Neoliberalni kapitalizem ne upošteva ključnih dejavnikov, ki nas delajo človeške, ki nam dajejo tisto, za kar je vredno živeti in na dolgi rok postavljajo naše življenje na planetu pod vse večji vprašaj.

9 SKLEPNE MISLI

In končno trdim, da utegne biti rezultat tega dogajanja zgodovinski sistem, ki bo moralno boljši, slabši ali približno tak, kakršen je današnji, da pa je naša moralna

dolžnost, da ga poskusimo narediti boljšega.

Immanuel Wallerstein

Nič ni neizogibno in nobena sila ni nepremagljiva.

Clive Hamilton

Vi vidite stvari in se sprašujete: zakaj?

Jaz pa sanjam o stvareh, ki jih še nikoli ni bilo,
in pravim zakaj ne?

George Bernard Shaw

Kapitalizem lahko torej opišemo kot družbeno-ekonomski sistem, katerega korenine najdemo že v srednjeveški severni Italiji. Od predhodnih družb se razlikuje predvsem po tem, da temelji na težnji po čim večjem profitu z namenom akumulacije kapitala na dolgi rok, za nadaljnje investiranje. V vseh ostalih družbah iz preteklosti je bilo bistveno zadovoljevanje človekovih potreb. Zgolj v kapitalizmu je zadovoljevanje slednjih postalo stranski produkt. Vsi, ki ne sledijo omenjeni logiki delovanja na dolgi rok, vse bolj izpadejo iz tekme in postajajo vedno bolj oslabljeni. Notranja logika kapitalizma teži k velikim profitom, ki omogočajo vedno večjo akumulacijo kapitala, kar povzroča vse večjo centralizacijo. Posledično kapitalizem povzroča vse manjše število akterjev in vse bolj osredotočeno bogastvo in odločanje. Z vse manjšim številom akterjev prihaja do vse manjše konkurence in vedno večje monopolizacije. Na tem mestu lahko pritrdimo Braudelu, ki izpostavlja, da je kapitalizem nasprotje trga in da ga ne moremo enačiti s konkurenco. Vse večja koncentracija kapitala povzroča zastoje, zaradi prekomerne akumulacije kapitala, ki se ne more realizirati na trgih. To povzroča krize kapitalizma, ki zaradi težnje po investiranju kapitala, svoje naložbe vse bolj preusmerjajo v finančni sektor, kjer jim je z raznimi inovacijami in špekulacijami omogočeno ponovno oplajanje kapitala, ki ni ustvarjen iz proizvodnje. Vse večja rast finančnega sektorja povzroča napihovanje špekulativnih balonov, ki v določenem trenutku počijo in povzročijo večjo ali manjšo krizo. Po največji in najdalgotrajnejši tovrstni krizi v zgodovini kapitalizma v 20. stoletju, Veliki depresiji, je nastala socialna država, kot odgovor na vse večje neenakosti, ki jih je povzročil kapitalizem. Socialna

država je skupaj z večjo regulacijo trga omilila razlike, ki jih s svojo strukturno logiko povzroča kapitalizem. Večja regulacija je poskrbela, da je bilo obdobje od konca druge svetovne vojne do razmaha neoliberalizma obdobje najmanjšega števila kriz kapitalizma v 20. stoletju. Kljub temu Keynesianske politike niso bile uspešne v spoprijemu s krizami oz. odpravi zastoja v akumulaciji kapitala, saj so še vedno temeljile na delovanju znotraj obstoječega kapitalističnega sistema. Neoliberalizem¹³³ se je tako pojavil kot sistemski odgovor kapitalizma, zaradi težnje po premostitvi zastoja v donosnosti kapitala, ki je značilen za vsakokratno padajočo fazo systemskega cikla akumulacije. Pri tem je bil za razliko od večinskega mišljenja izjemno neuspešen, saj je stopnja gospodarske rasti od začetkov neoliberalizma do današnjih dni vedno bolj padala. Preusmeritev kapitala v finančno sfero je prispevala k proizvodnji fiktivnega kapitala in k povečanem izkoriščanju delovne sile. Družbene razlike so se vse bolj povečevale. Neoliberalizem je bil izjemno uspešen v restavraciji bogastva pri najbogatejših in celo poglobljanju starih razlik. Navkljub omejitvam dovoljenega števila ur dela obstaja težnja po večanju le-teh. To je bil pomemben dejavnik modernega kapitalizma v preteklih desetletjih. Tako so v ZDA delavci za stroji delali cela dva tedna več v letu 2002, kot v letu 1982, kar je zelo povečalo profite v omenjeni državi (Choonara 2009, 42). Posledice financializacije najbolj občutijo srednji in nižji sloji, ki niso deležni dobičkov borz, bank in obračunskih hiš. Prevladujoča vloga tovarn, transporta in trgovanja lahko v nasprotju s tem zagotavlja širši nacionalni razcvet, v katerem lahko običajen človek vodi proizvodjalne procese (Phillips v Arrighi, 279). Peščica najpremožnejših tako danes v obdobju financializacije poseduje celo več kapitala kot sto najrevnejših držav na svetu.

Finančne ekspanzije so se ponavljale vse od petnajstega stoletja kot značilen odziv kapitala na naraščanje konkurenčnih pritiskov, ki so vedno izšli iz vsakokratne velike ekspanzije svetovne trgovine in proizvodnje. Stopnja, obseg in tehnična dovršenost sedanje finančne ekspanzije so seveda večji od tistih v predhodnih finančnih ekspanzijah. Vendar večja stopnja, obseg in tehnična dovršenost niso nič drugega kot nadaljevanje dobro uveljavljene tendence *longue duree* zgodovinskega kapitalizma, da oblikuje vse mogočnejše bloke vladnih in poslovnih organizacij v vlogi vodilnih akterjev kapitalske akumulacije svetovnih razsežnosti (Arrighi 2009, 266).

¹³³

Na tem mestu velja omeniti metodološko omejitev, ki smo jo uvideli med pisanjem. Danes je svet že tako prežet z neoliberalizmom, da ta označevalec postaja vse bolj nedoločen. Praktično vse politike lahko danes že umestimo v neoliberalni okvir, čeprav se te med sabo lahko v precejšni meri razlikujejo. Veljalo bi razmisliti o oblikovanju razločevalne sheme znotraj različnih modelov neoliberalizma, ker sam pojem vse bolj izgublja na analitičnih zmožnostih.

Kot smo videli svobodni trg, ki naj bi pomenil najvišjo stopnjo razvoja, pomeni predvsem širjenje korporativnih monopolov, z izjemnim vplivom na medije in politične procese. Posledica neoliberalne politike je vse večje razgrajevanje skupnostnih struktur, individualizacija družbe, ki postaja vse bolj nestanovitna in spremenljiva. Prek naturalizacije družbenega sveta se skozi neoliberalizacijo znanosti v domnevno večnih, naravnih in nespremenljivih zakonih išče posledice navidezno edino možne politično-ekonomske družbene ureditve. Kot pravi Braudel (1991b): navzlic vsemu, kar je bilo rečeno o svobodnem in tekmovalnem kapitalizmu 19. in 20. stoletja, pa monopol, po drugi strani, nikakor ni izgubil svoje vloge. Nadel si je samo druge oblike, celo vrsto drugih oblik, od trustov in holdingov do razvpitih ameriških multinacionalk, ki so v šestdesetih letih našega stoletja potrojile število podružnic v tujini. Neoliberalizem je poskrbel, da so v ostalih predelih sveta, ki še niso bili dovolj podvrženi zakonom kapitalistične akumulacije, doživeli isto usodo kot tisti kraji, ki so bili udeleženi pri prvotni akumulaciji kapitala. Tisto, kar je danes na zahodu bolj prikrito in se pojavlja predvsem v obliki systemskega izkoriščanja, se drugje še vedno dogaja na podoben ali pa celo enako brezobziren način kot v preteklosti. V velikem delu južne poloble o neoliberalizmu pogosto govorijo kot o »drugem kolonialnem« plenjenju; v prvem so bogastvo pridobili iz zemlje, v drugem so oropali državo (Klein 2009, 241). Sfera produkcije se je v dobi neoliberalizma povsem preselila iz Zahoda v države t.i. tretjega sveta, kjer delavci delajo za izjemno nizke mezde v mizernih razmerah, ki spominjajo na tiste, ki so veljale za obdobje primarne akumulacije. Kot pravi Klein (2009, 238) pod Chicaškimi ekonomisti deluje država kot kolonialna skrajna meja, ki jo korporativni konkvistadorji plenijo z enako brezobzirno odločnostjo, kakršno so pokazali njihovi predhodniki, ko so domov tovorili zlato in srebro iz Andov. Če so v časih primarne akumulacije kapitala plenili na večinoma pustih ali ekspropiranih zemljiščih, se danes v ekonomsko najrazvitejših predelih pljenje dogaja prek vladnih programov in privatizacije javnih storitev. Če se je na začetku kapitalističnega vzpona dogajalo razlašanje kmečkih ozemelj in je obdobje industrijske revolucije temeljilo na rezervni armadi delovne sile, v današnjem času izkoriščanje temelji na atomiziranih kognitivnih delavcih. O prvotni akumulaciji tako ne moremo govoriti kot o posebnosti, temveč kot načinu delovanja kapitalističnega sistema produkcije, ki je v različnih zgodovinskih

obdobjih spreminjal svoje podobe. Kitajska in Mehika danes na povsem podoben način z brutalno diktaturo legalizirata ekspropriacije. V prvi je okrog 70 milijonov navadnih kmetov država disciplinirala v proletarce, z namenom poblagovljanja in privatizacije zemlje. Na Kitajski ni torej nič eksotičnega: tamkajšnje dogajanje zgolj ponavlja našo lastno pozabljeno preteklost (Žižek 2008a). Žižek se ob tem sprašuje, kaj če to pomeni, da demokracija, kot jo razumemo mi, ni več pogoj in gonilo gospodarskega razvoja, temveč prepreka? Kitajska se ni tako naglo razvijala kljub avtoritarni komunistični vladavini, temveč prav zaradi nje. Vseeno je tudi na Kitajskem, sodeč po zgodovinskih izkušnjah, velika verjetnost, da v dolgoročnem obdobju pride do zviševanja standardov delavcev zaradi vse večjih pritiskov prebivalstva.

Deregulacijo in sprostitev finančnega kapitala, ki ju zagovarja neoliberalizem, lahko vidimo kot zadnjo fazo določenega cikla akumulacije. V kapitalizmu sledimo dvema logikama, ki se med seboj izmenjujeta – logiki regulacije in deregulacije. K logiki deregulacije teži kapitalistični sistem v svojih temeljih, toda ko pride do prevelike nestanovitnosti sistema, ki je posledica te logike, se znova pojavi težnja po večji regulaciji. Kot za vse ostale sisteme je namreč tudi za kapitalizem značilno nihanje, vzponi in padci. Vendar je za razliko od preteklih sistemov proizvodnje, kapitalistična sposobnost prilagajanja osupljiva. Videli smo, da lahko govorimo o treh oz. štirih ciklih akumulacije. Cikli so skozi čas postajali vse krajši, posledice njihovega delovanja pa vse bolj velike. Pretirano ubadanje s financami in popustljivost glede zadolževanja sta bili značilnost velikih gospodarskih sil v njihovem zadnjem obdobju. Šlo je za oznanilo njihovega gospodarskega zatona (Phillips v Arrighi 2009, 279). Ciklično nihanje se ponavlja, sistem izgublja ravnotežje in se vanj spet vrača – a vsaka vrnitev je manj popolna, manj uravnotežena, ciklična nihanja postajajo krajša – vse dokler gibanje ne pride do točke, ko se ni več mogoče vrniti v sistemsko ravnotežje (Močnik v Callinicos, XXVII). V današnjem času številni kazalci kažejo, da se nahajamo v zaključni fazi ameriškega cikla oz. v fazi bifurkacije sistema, kjer se odpirajo možnosti za nadaljevanje po različnih smereh. Avtorji si niso enotni, kaj se bo zgodilo v prihodnje. V takih trenutkih ima aktivizem večji pomen in morebiten vpliv na oblikovanje prihodnjega sistema. Povsem nesprejemljivo bi moralo biti, da danes nasvete znova delijo tisti, katerih pogledi so pripeljali do krize s takim obsegom. Neprimerni ukrepi s

katerimi še naprej rešujejo nastalo situacijo kažejo, da vladajoče elite niso zmožne ali pa ne želijo razumeti posledic svojih dejanj. Reševanje bank z denarjem davkoplačevalcev bo v nespremenjenem sistemu povzročilo nastanek novih balonov, ki bodo povzročili novo, še večjo krizo. Neoliberalna ofenziva se tako tudi po krizi nadaljuje in s seboj nosi napoved še večjega zaostrovanja trenutne krize. Dogodki, ki smo jih videli v Čilu in drugod, so danes še okrepljeni z načrti globalnega varčevanja, ki še bolj razlaščajo že tako obubožano prebivalstvo. 2 milijardi ljudi danes živi z manj kot dvema dolarjema na dan. Danes se te iste ljudi, ki jim že več desetletij zaradi stagnacije oz. zniževanja dohodkov upada kupna moč, obvladuje z mikrokrediti, ki so najslabša možna vrsta kreditov za tiste, ki si jih ne morejo privoščiti, z edinim namenom, da se prek njih pride do bogastva, na podoben način kot se je to dogajalo v primeru drugorazrednih oz. *subprime* posojil. Okoljevarstvene politike, usmerjene v prodajanje izpustov, so zgolj nadaljevanje iste politike akumulacije kapitala, ki je pravzaprav povzročila te iste probleme. Na tej ravni problemi niso rešljivi in bolj kot karkoli drugega lajšajo vest in nekaterim večajo profite.

Velik delež krivde za nastalo situacijo mora prevzeti tudi ekonomska veda, katere glavni problem je, da ji pri obravnavanju današnjega ekonomskega položaja umanjka širši kontekst, katerega del je tudi ekonomija. Kot smo ugotovili slednja ni naravoslovna veda. Matematično preverljivi koncepti, ki so se v zadnjih letih vse bolj uveljavili povsem zanemarjajo širšo vpetost v družbo. Zapostavlja se tudi pomen kapitalističnega sistema in družbeno-kritično analizo dejanskih razmerij v družbi. Spremembe v zakonodaji in še pred tem v mišljenju bodo potrebne tudi na politično-pravnem področju, kjer zakonodaja vse preveč varuje kapitalistični sistem. Kot pravi Bologna (2009): Mislim, da te krize ne bomo premagali enostavno. Nasprotno, doslej so bili vsi ukrepi namenjeni predvsem bankam in se niso dotaknili strukturnega in družbenega vidika krize, razen nekaterih urgentnih ukrepov. Da bi v ZDA in Evropi premagali krizo, je treba povečati prihodke prebivalstva. Za to je treba dvigniti raven plač, urediti prekarno¹³⁴ delo, ljudem je treba dati več denarja. V to strukturno protislovje nas je

¹³⁴ Izraz prekarizacija se s stališča delavk in delavcev nanaša na tisto, čemur se iz perspektive kapitala pravi »fleksibilizacija trga delovne sile, fleksibilnost, prožnost delovne sile«. »Prekarni delovni odnosi« so negotovi in nestalni delovni odnosi, odnosi po milosti zaposlovalcev, začasni in navadno brez pravic iz dela (Močnik v Callinicos 2004, XVI). Delavci (večinoma mladi) so zaposleni za določen delovni čas za majhne zneske, brez osnovnih delavskih pravic (malica, plačan prevoz, pokojninska doba

vodila neoliberalna miselnost, ki je pospeševala zniževanje stroškov na vseh mogočih področjih, zaradi upadanja dobičkov, ki so posledica globalnega večanja stroškov na področju dela, davkov, surovin in infrastrukture. V prihodnje bo potrebno razrešiti ta notranja protislovja kapitalizma. Toda pojavlja se vprašanje ali bo to storjeno znotraj obstoječega sistema proizvodnje ali pa bo prišlo do novega sistema, ki ne bo nujno boljši od sedanjega.

Hobsbawm (2009) opozarja, da podcenjujemo kako so vlade in odločevalci še vedno odvisni od prosto tržne prhe, ki jim je tako prijala v zadnjih desetletjih. Smo res odšli stran od predpostavke, ki pravi, da so privatna, profitno usmerjena podjetja vedno boljša rešitev, ker so bolj učinkovit način delovanja?

Tudi Braudel (1991b, 306) opominja, da spremembe v kapitalizmu ne pomenijo nujno njegovega konca: Vsa prehajanja kapitalizma v ničemer ne izničujejo ne posamičnega bogastva ne posamične lastnine. Tak je torej kapitalizem, čeprav se vse spreminja, je venomer enak.

Harvey (2009) v prihodnosti kot opcijo vidi regionalizacijo: Regionalizacija je možen proces, ki bi ZDA skupaj z ostalimi pustil kot eno izmed regijskih sil, le da v tem primeru ZDA ne bi bile več globalna ekonomska sila.

Hobsbawm (2009) govori o nezmožnosti obeh polov:

Z impotentnostjo se soočajo oboji, tisti, ki verjamejo v čisti, brezdržavni, tržni kapitalizem, ki predstavlja nekakšen buržoazni anarhizem in tisti, ki verjamejo v planski socializem, ki je nekontaminiran s strani privatnih, profitnih interesov. Obe ideji sta bankrotirali. Prihodnost, kot tudi sedanjost in preteklost pripada mešanim ekonomijam, kjer sta javno in zasebno prepletena skupaj. Toda kako? Ravno to je danes največji problem za vse, še posebej za tiste, ki pripadajo levici.

Močnik (2009) se sprašuje ali sploh še živimo v kapitalizmu. Sodobni kapitalisti namreč do dobičkov ne prihajajo več z investicijami v produkcijo, ampak s pravnimi aranžmaji, se pravi zunaj ekonomske prisilo. Po Močniku (2008, 61) je: kapitalizem sedaj že odvisen od zunaj-ekonomskega nasilja, od pravnih ureditev in državnih sankcij. S tem

pa v glavni vrsti produkcije, v kognitivnih procesih, kapitalizem sam sebe odpravlja. Do sedaj je za kapitalizem namreč veljalo, da je bil edini sistem, pri katerem je bilo moč proizvajati presežno vrednost (izkoriščati delovno silo) brez zunaj ekonomske prisile. O prihodnosti kapitalizma pa Močnik (2009, 38) pravi: če je to res velika kriza kapitalističnega sistema, se bo končala z novim produkcijskim načinom, bodisi v okviru kapitalizma, bodisi zunaj njega. Jasno pa je, da bo kognitivna produkcija postajala vse bolj dominantna.

Pri tem velja omeniti še eno protislovje kapitalizma, o katerem je pisal Marx. Po njem namreč vrednost ustvarja zgolj živo delo. Z razvojem tehnologije se vse bolj povečuje delež variabilnega oz. opredmetenega dela. V kolikor sledimo Marxovi tezi, se vrednost opredmetenga dela zgolj prenaša na proizvod, zato se v delovnem procesu vse bolj zmanjšuje stopnja ustvarjene vrednosti in tudi presežne vrednosti, ki je nujno potrebna za delovanje kapitalističnega načina proizvodnje. V kolikor ta teorija drži,¹³⁵ bo kapitalizem resnično odpravil samega sebe. Zniževanje količine živega dela v proizvodnji na ta način samo še zastruje problem.

Žižek (2009a) omenja vsaj štiri temeljna nasprotja, s katerimi bo moral liberalno-demokratski model kapitalizem, v kolikor želi preživeti, opraviti v prihodnje: ekologijo, biogenetiko, »intelektualno lastnino« in status izključenih - od ilegalnih imigrantov do milijonov v slumih. Danes velja bolj kot kadarkoli, da kapitalizem rojeva svoje lastne grobarje. Nič ni odločeno, lahko jih bo premagal - a v družbi, do katere bi prišlo, če bi kapitalizem premagal svoje grobarje, ne bi hotel živeti.

Amin (2010) opozarja na dolgoročno nevzdržnost globalnega kapitalističnega sistema iz več razlogov:

Glavni je, da ne bo mogel absorbirati gigantske mase kmetov (še vedno skoraj polovice človeštva, v večini locirane na treh kontinentih Aziji, Afriki in Latinski Ameriki) v razvoj moderne industrije in storitev. Zgodovinski kapitalizem osnovan na privatni lastnini kmečke zemlje in redukcija le-te zgolj na tržno blago, je bilo mogoče samo v Evropi, zahvaljujoč velikim emigracijam omogočenim z odkritjem Amerike (Evropejci so predstavljali 18 % populacije v

¹³⁵ Nekateri trdijo, da je z razvojem postfordizma prišlo do rešitve omenjenega protislovja celo s padcem Marxove teorije presežne vrednosti.

letu 1500, v letu 1900 so zunaj meja Evrope predstavljali že 36 %). Ljudje iz Azije in Afrike, ki nimajo tovrstne možnosti, ne morejo slediti takšnemu razvoju. Z drugimi besedami povedano, rešitev agrarne revolucije, ki se je zgodila v Evropi, se ne more ponoviti na periferiji.

Harvey (2005, 153) opozarja na zgodovinske izkušnje: vladajoči razredi redko, če sploh kdaj prostovoljno predajo oblast in ne vidim razloga, da bi to storili tokrat. Tudi Choonara (2009, 89) se z njim strinja, toda poudarja, da bo tudi za vnovičen zagon kapitalističnega sistema potrebno nasilje: v kolikor pride do ponovne restavracije sistema, bi se ta, kot učijo zgodovinske izkušnje, najverjetneje zgodila na nasilen način. Popolna restavracija profitnih mer utegne zahtevati zelo resno krizo, podobno tisti iz tridesetih let, ki je botrovala uničenju velikih količin kapitala, zaradi ekonomskega kolapsa in vojn.

Wallerstein (2000, 144) vidi v času, ko je zgodovinski sistem v krizi, dve možni smeri. Mogoče je ohraniti strukturo obstoječega sistema, čeprav v novih oblikah in na novih temeljih. Mogoče pa je tudi poskušati, da bi te neenakosti, kar se da zmanjšali, če že ne docela odpravili. Prvi tabor bo razpolagal z močjo, da upravlja z inteligenco in sofisticiranostjo ter orožjem, drugi pa z večino, ki bo zelo heterogena. Izid je po njegovem negotov in močno odvisen od delovanja obeh polov.

Podobno meni Arrighi (2009, 330), ki pravi, da so se spremembe v hegemonijah vedno dogajale na podlagi pritiskov od spodaj, s katerimi so zahtevali vedno večjo razširitev socialnih blokov. Zato lahko pričakujemo, da bodo družbena protislovja bolj kot kdaj koli doslej odigrala veliko vlogo pri oblikovanju tako razvijajočega se prehoda in kakršnega koli novega svetovnega reda, ki bo na koncu nastal iz grozečega systemskega kaosa. Vprašanje kateri od mogočih scenarijev se bo udejanil, ostaja odprto, odgovor nanj bo opredelilo človeško delovanje.

Arrighi (2009, 318) vidi tri mogoče scenarije sedanje krize ameriškega režima akumulacije:

1. Zahod bo zadržal tok kapitalistične zgodovine, ki bi si lahko s silo prisvojila presežni kapital in tako ustavila zgodovino kapitalizma z oblikovanjem resnično globalnega imperija.
2. Poveljniški položaj bo pripadel vzhodnoazijskemu območju (z možnim hegemonom Kitajsko). V takšni pogojih bi se zgodovina kapitalizma nadaljevala, vendar pod pogoji, ki bi

se korenito razlikovali od tistih, ki so veljali vse od nastanka meddržavnega sistema.

3. Tudi v tretjem primeru bi bilo zgodovine kapitalizma konec, vendar tako, da bi se za stalno preobrnila v sistemski kaos, v katerem se je začela pred šesto leti in ki se je v vedno večjem obsegu obnavljal ob vsaki tranziciji.

Današnji kapitalizem se je torej skozi stoletja spreminjal in izpopolnjeval. Postal je veliko bolj obsežen, tako v geografskem kot tudi v količinskem smislu; v deležu menjav in sredstev, ki jih proizvaja. Kljub vsemu se sama narava kapitalizma ni spremenila. Še vedno namreč temelji na izkoriščanju naravnih in človeških virov. Njegova največja sposobnost je prilagajanje spremenjenim razmeram, ki jih povzročajo njegova strukturna protislovja. Vedno znova je iznašel načine za svoje preživetje in kljub temu ostal zvest svojim osnovnim izhodiščem. Kljub ali pa prav zaradi tega lahko govorimo, da se danes izkoriščanje še bolj povečuje in ključno vprašanje, na katerega nihče ne zna ponuditi izrecnega odgovora je, ali lahko kapitalizem obstane, ali pa je prišel čas za nekaj novega? Ali bo to novo boljše ali slabše od kapitalizma bo močno odvisno tudi od nas.

10 LITERATURA

1. Althusser, Louis. 2000. *Izbrani spisi*. Ljubljana: Založba /*cf.

2. Alkalaj, Mišo. 2005. Neoliberalizem in neokonservativizem. *Mladina* (34). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tebnik/200534/clanek/nar--ekonomija-miso_alkalaj (20. oktober 2010).
3. --- 2008. Vrečke čez glavo, neoliberalci. *Mladina* (42) Dostopno prek: http://www.mladina.si/tebnik/200842/vrecko_cez_glavo_ (30. maj 2011).
4. Amin, Samir. 2010. *Ending the crisis of capitalism or ending capitalism in crisis?* Predavanje. Dar es Salam, 18. april. Dostopno prek: http://www.udsm.ac.tz/store/2010-4-22-8-2829_sa%20lect%201%20dar%20apr%202010.pdf (17. maj 2011).
5. Amin, Samir in Giovanni Arrighi, Andre Gunder Frank in Immanuel Wallerstein. 1982. *Dynamics of Global Crisis*. New York: Monthly Review Press.
6. Arrighi, Giovanni. 2009. *Dolgo dvajseto stoletje: kapitalizem, denar in moč*. Ljubljana: Sophia.
7. Badiou, Alain. 2005. *Dvajseto stoletje*. Ljubljana: Analecta
8. --- 2008. What is the Reality to Which this Crisis is Spectacle? *Le Monde*, 17. oktober. Dostopno prek: <http://kasamaproject.org/2008/11/01/badiou-financial-crisis-spectacle-and-corresponding-realities/> (26. april 2011).
9. Baird, Vanessa in David Ransom ur. 2010. *People First Economics*. Oxford: New Internationalist.
10. Beck, Ulrich. 2003. *Kaj je globalizacija? Zmote globalizma – odgovori na globalizacijo*. Ljubljana: Krtina.
11. Bologna, Sergio. 2009. Ta kriza traja že 20 let. *Mladina* (28). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tebnik/200928/ta_kriza_traja_ze_20_let (18. junij 2011)
12. Bošković, Dragiša. 2011. Zakaj peša okrevanje. *Delo, Sobotna priloga*, 16 (2. oktober).
13. Bourdieu, Pierre in Loic, Wacquant. 2003. *Neoliberalni novorek: Zabeležke o novi planetarni vulgati*. Dostopno prek: <http://dk.fdv.uni-lj.si/dr/dr43bourdieuwacquant.pdf> (22. februar 2011).
14. Božič, Kristina. 2008. Sile enakosti, svobode in solidarnosti? *Dnevnik*, 11. oktober. Dostopno prek: http://www.dnevnik.si/tiskane_izdaje/dnevnik/1042213516 (3. maj 2011).

15. Braudel, Fernand. 1988a. *Strukture vsakdanjega življenja: mogoče in nemogoče, XVIII. stoletje – 1. zvezek*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
16. --- 1988b. *Strukture vsakdanjega življenja: mogoče in nemogoče, XVIII. stoletje – 1. zvezek*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
17. --- 1989a. *Igre menjave: materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.-XVIII. stoletje – 1. zvezek*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
18. --- 1989b. *Igre menjave : materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.-XVIII. stoletje – 1. zvezek*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
19. --- 1991a. *Čas sveta: materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.-XVIII. stoletje – 1. zvezek*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
20. --- 1991b. *Čas sveta: materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.-XVIII. stoletje – 2. zvezek*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
21. --- 2010. *Dinamika kapitalizma*. Ljubljana: Sophia.
22. Bučar, Bojko, Zlatko Šabič, Milan Brglez in Monika Kalin Golob. 2000/2002. *Navodila za pisanje: seminarske naloge in diplomska dela*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
23. Callinicos, Alex. 2004. *Antikapitalistični manifest*. Ljubljana: Sophia.
24. --- 2009. *Imperialism and Global Political Economy*. Cambridge: Polity.
25. --- 2010. *Bonfire of Illusions: The Twin Crises of the Liberal World*. Cambridge: Polity.
26. Chomsky, Noam. 2005. *Profit pred ljudmi*. Ljubljana: Sanje.
27. --- 2005b. *9-11: Enajsti september*. Ljubljana: Sanje.
28. --- 2008. *The Financial Crisis of 2008*. Dostopno prek: <http://www.zcommunications.org/the-financial-crisis-of-2008-by-noam-chomsky> (19. junij 2011).
29. Choonara, Jospeh. 2009. *Unravealling Capitalism: A Guide to Marxist Political Economy*. London: Bookmarks publication.

30. Cryan, Dan, Sharron in Pierro Shatil. 2009. *Introducing Capitalism*. London: Icon Books.
31. *Dnevnik*. 2011. Gospodarska gibanja: Ali res plačujemo največje davke? 11. februar. Dostopno prek: http://www.dnevnik.si/poslovni_dnevnik/1042423664 (25. april 2011).
32. Dolar, Mladen. 2003. Pogovor s filozofom Mladenom Dolarjem. *Sobotna priloga Dela*, 4 (25. januar).
33. --- 2009. *Konec neoliberalne paradigme*. Katedra 4 (3): 18-21.
34. Dragoš, Srečo. 2010. Dr. Srečo Dragoš, zagovornik krščanskega socialnega nauka. *Mladina* (15). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tehdnik/201015/dr_sreco_dragos_zagovornik_krscanskega_socialnega_nauka (10. junij 2011).
35. Drenovec, Franček. 2010. Svetovna kriza. Dostopno prek: www.novival.net (31. maj 2011).
36. Eco, Umberto. 2003. *Kako napišemo diplomsko nalogo?* Ljubljana: Vale-Novak.
37. Einsten, Albert. 1949. *Why Socialism?* Dostopno prek: <http://monthlyreview.org/2009/05/01/why-socialism> (24. april 2011).
38. Fergusson, Charles 2010. *Inside job*. New York: Sony Pictures Classics.
39. Fulcher, James. 2010. *Kapitalizem: zelo kratek uvod*. Ljubljana: Krtina.
40. Galbraith, John Kenneth. 1988. *The Great Crash 1929*. Boston: Houghton Mifflin company.
41. --- 2010. *Ekonomika nedolžne prevare*. Ljubljana: Družba Piano založništvo in Mladina.
42. Gamble, Andrew. 2005. *Politika in usoda*. Ljubljana: Sophia.
43. *GATT*. Dostopno prek: <http://www.gatt.org/> (20. april 2011).
44. *Godina, Vesna Vuk*. 2011. Zapičenost. *Mladina* (5). Dostopno prek: <http://www.mladina.si/tehdnik/201105/zapicenost> (5. maj 2011).
45. Gregorčič, Marta. 2005. *!Alerta roja!: teorije in prakse onkraj neoliberalizma* Ljubljana: Študentska založba.
46. Gregorčič, Marta, Matjaž Hanžek, Lučka-Kajfež Bogataj, Lev Kreft, Ana Murn, Dušan Plut, Tine Stanovnik, Jožef Školč in Jože Trontelj. 2009. *Kam po krizi?* Dostopno prek: http://www.kpv.gov.si/si/novinarsko_sredisce/kam_po_krizi/ (20. februar 2011).

47. Ellwood, Wayne. 2006. *The No-Nonsense Guide to Globalization*. Oxford: New Internationalist.
48. --- 2010. *The No-Nonsense Guide to Globalization*. Oxford: New Internationalist.
49. Halimi, Serge. 2003. *Novi psi čuvaji*. Ljubljana: Maska.
50. Harribey, Jean Marrie. 2008. Za politično ekonomijo netržne dejavnosti. *Le Monde Diplomatique v Slovenščini* (39).
51. Harvey, David. 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. New York: University Press.
52. --- 2006. *The Limits to Capital*. New York: University Press.
53. --- 2010. *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*. New York: University Press.
54. --- 2011. *Budučnost zajedničkih dobara*. Dostopno prek: <http://www.SlobodniFilozofski.com/2011/03/david-harvey-buducnost-zajednickih.html> (1. julij 2010).
55. Hilferding, Rudolf. 1980. *Finančni kapital*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
56. Hobsbawm, Eric. 1995. *The Age of Capital*. London: Abacus.
57. --- 2000. *Čas skrajnosti*. Ljubljana: Sophia.
58. --- 2009. Socialism has failed. Now capitalism is bankrupt. So what comes next? *Guardian*, 10. april. Dostopno prek: <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2009/apr/10/financial-crisis-capitalism-socialism-alternatives> (19. april 2011).
59. Hren, Barbara. 2011. Če bi vsak mesec dobili račun za storitve države. *Dnevnik*, 30. julij. Dostopno prek: http://www.dnevnik.si/objektiv/v_objektivu/1042462395 (30. julij 2011).
60. Keber, Dušan. 2011. Živel prvi maj! *Dnevnik*, 30. april. Dostopno prek: http://www.dnevnik.si/objektiv/komentarji_in_mnenja/1042441384 (3. maj 2011).
61. Keynes, John Maynard. 2006. *Splošna teorija, zaposlenosti, obresti in denarja*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
62. Kim, Gal ur. 2010. *Postfodizem: razprave o sodobnem kapitalizmu*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
63. Klein, Naomi. 2005. *No logo*. Ljubljana: Maska.

64. --- 2009. *Doktrina šoka: razmah uničevalnega kapitalizma*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
65. --- 2010. Sticking the Public with the Bill for the Bankers' Crisis. *The Globe and Mail*, 28. junij. Dostopno prek: <http://www.naomiklein.org/articles/2010/06/sticking-public-bill-bankers-crisis> (3. maj 2011).
66. Klepec, Peter. 2008. *Kapitalizem in perverzija 1, dobičkonosne strasti*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
67. Kobe, Zdravko. 2011. Kapitalizem nas poskuša prepričati, naj ne posegamo v politične pogoje, v katerih deluje. *Tribuna* (10). Dostopno prek: http://www.tribuna.si/casopis/Tribuna_december_2010.pdf (4. maj 2011).
68. Krugman, Paul. 2009. *Vrnitev ekonomske depresije in krize leta 2008*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta v Ljubljani.
69. Kurnik, Andrej in Rastko Močnik. 2010. Delu nič, delavcem vse. *Tribuna* (2). Dostopno prek: http://www.tribuna.si/casopis/Tribuna_januar_2010.pdf (4. maj 2011).
70. Lukič, Goran in Rastko Močnik. ur. 2008. *Sindikalno gibanje odpira nove poglede*. Ljubljana: Zveza svobodnik sindikatov Slovenije.
71. Lukič, Goran. 2011. Ali nas imajo za norce? *Dnevnik*, 30. april. Dostopno prek: http://moj.dnevnik.si/objektiv/vec_vsebin/1042441374 (3. maj 2011).
72. Manfred B. Steger in Ravi K. Roy. 2010. *Very Short Introduction: Neoliberalism*. New York: Oxford University Press.
73. Marn. Urša. 2011. Dolg za telebane. *Mladina* (27). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tehdnik/201127/dolg_za_telebane (13. Julij 2011).
74. Marx, Karl. 1986. *Kapital: Kritika politične ekonomije*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
75. Marx, Karl. 2009. *Komunistični manifest*. Ljubljana: Sanje.
76. Mastnak, Tomaž. 2011a. Korupcija v senci neoliberalizma. *Dnevnik*, 2. april. Dostopno prek: <http://www.dnevnik.si/debate/kolumne/1042435266> (20. april 2011).
77. Mastnak, Tomaž. 2011b. Grška suverenost. *Dnevnik*, 9. julij. Dostopno prek: <http://dnevnik.si/debate/kolumne/1042457884> (10. Julij. 2010).

78. Mencinger, Jože. 2008. Chichago boys v Sloveniji. *Mladina* (1). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tebnik/200801/clanek/nar--sok_terapija-dr_joze_mencinger/ (4. maj 2011).
79. --- 2008b. Konec »konca zgodovine«. *Mladina* (44). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tebnik/200844/konec_konca_zgodovine (24. april 2011).
80. Mlakar, Bizjak. 2005. *Pokazalo se je, da so mehanizmi trga v zdravstvu neuspešni*. Dostopno prek: <http://www.oхранimo.si/newsdetail.php?id=22> (20. september 2010).
81. Močnik, Rastko. 2005. Postfordizem na kliničnem centru. *Mladina* (42). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tebnik/200542/clanek/slo-kolumna--rastko_mocnik/ (22. maj 2010)
82. --- 2006. *Svetovno gospodarstvo in revolucionarna politika*. Ljubljana: Založba /*cf.
83. --- 2009. Dr. Josip Rastko Močnik, sociolog. *Mladina* (8). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tebnik/200908/dr_josip_rastko_mocnik__sociolog (11. junij 2011).
84. --- 2010. Antikapitalistični Adam Smith. *Sobotna priloga Dela*, 2. oktober. Dostopno prek: <http://www.sociologija.si/viri/antikapitalisticni-adam-smith/> (26. april 2011).
85. *Novice*. 1873. Finančne homatije na Dunajski borsi. 31 (21). Dostopno prek: <http://www.dlib.si/v2/StreamFile.aspx?URN=URN:NBN:SI:DOC06KEDWWW&id=7e92d32c-6f7d-4e90-bca6-6a4b5c48581e&type=PDF> (10. maj 2011).
86. Oberstar, Ciril in Tonči Kuzmanić, ur. 2003. *Neokonzervativizem: zbornik predavanj 2. letnika Delavsko-punkerske univerze*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
87. --- 2004. *Levica: zbornik predavanj 4. letnika Delavsko-punkerske univerze*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
88. Offe, Claus. 1985. *Družbena moč in politična oblast: protislovja kapitalistične demokracije - razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma*. Ljubljana: Delavska enotnost.
89. Parker, Martin. 2002. *Against Management*. London: Polity.

90. Polajnar, Janez in Martin Zajc. 2009. Za mastne dohodke lastne. *Mediawatch*. Dostopno prek: <http://mediawatch.mirovni-institut.si/bilten/seznam/35/kriza/#7> (10. maj 2011).
91. Polanyi, Karl. 2008. *Velika preobrazba: politični in ekonomski viri našega časa*. Ljubljana: Založba /*cf.
92. *Razgledi*. 2011. Razdelitev bogastva naroda in banana republike. Dostopno prek: <http://www.razgledi.net/2010/11/09/razdelitev-bogastva-naroda-in-banana-republike/> (20. marec 2011).
93. Rifkin, Jeremy. 2007. *Konec dela: zaton svetovne delavske sile in nastop posttržne dobe*. Ljubljana: Krtina.
94. Roy, Ravi in Manfred Steger. 2010. *Neoliberalism: A Very Short Introduction*. London: Oxford University Press.
95. Roubini, Nouriel. 2010. *Gospodarska kriza: napoved prihodnjih finančnih zlomov*. Ljubljana: Soleco.
96. RTV SLO. 2011a. *Allende še mrtev nima miru: njegove posmrtno ostanke bodo izkopali*. Dostopno prek: <http://www.rtv slo.si/svet/allende-se-mrtev-nima-miru-njegove-posmrtno-ostanke-bodo-izkopali/255491> (26. april 2011).
97. RTV SLO. 2011b. *Vse več vsiljivega beračenja*. Dostopno prek: <http://www.rtv slo.si/slovenija/cedalje-vec-vsiljivih-beracev/262100> (16. julij 2011).
98. RTV SLO. 2011c. *Pravi razplet medijskega škandala bi bil odstop premierja*. Dostopno prek: <http://www.rtv slo.si/svet/pravi-razplet-medijskega-skandala-bi-bil-odstop-premierja/262254> (19. julij 2011).
99. Salecl, Renata. 1993. *Zakaj ubogamo oblast?* Ljubljana. Državna založba Slovenije.
100. Schumpeter, Joseph Alois. 2010. *Lahko kapitalizem preživi? Ustvarjalno uničevanje in prihodnost globalne ekonomije*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
101. Stalker, Peter. 2009. *No-Nonsense Guide to Global Finance*. Oxford: New Internationalist.
102. Stanojević, Miroslav. 2009. Če je počilo v Gorenju, je to znamenje, da je situacija v vsej državi dramatična. *Dnevnik*, 19. september. Dostopno prek: http://www.dnevnik.si/tiskane_izdaje/objektiv/1042300303 (20. junij. 2011).

- 103.---. 2011. Dr. Miroslav Stanojević, sociolog. *Mladina* (15). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tebnik/201115/dr__miroslav_stanojevi__sociolog (20. junij. 2011).
104. Stiglitz, Joseph. 2008. Konec neoliberalizma. *Finance* (131). Dostopno prek: <http://www.finance.si/217966/Konec-neoliberalizma> (24. april 2011).
105. Stone, Oliver. 1987. *Wall Street*. Ljubljana: Con Film.
- 106.--- 2010. *Wall Street: Money Never Sleeps*. Ljubljana: Con Film.
107. Štiblar, Franjo. 2008. *Svetovna kriza in Slovenci: Kako jo preživeti?* Ljubljana: Založba ZRC.
108. Šterbenc, Primož. 2011. Dr. Primož Šterbenc, sociolog in politolog. *Mladina* (10). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tebnik/201110/dr__primoz_sterbenc__sociolog_in_politolog (11. junij 2011).
109. Urad RS za mladino. 2010. *Raziskava Mladi 2010*. Dostopno prek: http://www.ursm.gov.si/fileadmin/ursm.gov.si/pageuploads/pdf/Mladina_2010_Koncno_porocilo.pdf (28. januar 2011).
110. Vodovnik, Žiga. ur. 2004. *Ya Basta!* Oakland: AK Press.
- 111.---. ur. 2011. *Antologija anarhizma 3*. Ljubljana: Krtina.
112. Wallerstein, Immanuel Maurice. 1995. *Historical Capitalism, with Capitalist Civilization*. London: Verso.
- 113.--- 1996. *The Age of Transition*. London: Zed Books.
- 114.--- 1999. *Utopistike ali izbira zgodovinskih možnosti 21. stoletja; Dediščina sociologije: obljuba družbenih ved*. Ljubljana: Založba/*cf.
- 115.--- 2000. *Kako odpreti družbene vede?* Ljubljana: Založba/*cf.
- 116.--- 2001. *Unthinking social science: The Limits of Nineteenth-Century Paradigms*. Philadelphia: Temple University Press.
- 117.--- 2004. *Zaton ameriške moči*. Ljubljana: Založba /*cf.
- 118.--- 2006. *Uvod v analizo svetovnih-sistemov*. Ljubljana: Založba /*cf.
- 119.--- 2009a. *Capitalism's demise? (Immanuel Wallerstein interview)*. Dostopno prek: <http://www.energybulletin.net/node/47691> (19. maj 2011).
- 120.--- 2009b. *Crisis of the Capitalist System: Where do we go from Here?* Dostopno prek: <http://www.wolpetrust.org.za/dialogue2009/Transcript%202009.pdf> (17. maj 2011).

121. Weber, Max. 1988. *Protestantska etika in duh kapitalizma*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
122. Žižek, Slavoj. 2000. *Krhki absolut: Enajst tez o krščanstvu in marksizmu danes*. Ljubljana: Analecta.
123. --- 2007. Kitajska dolina solz. *Dnevnik*, 15. december. Dostopno prek: <http://www.dnevnik.si/objektiv/287389> (3. maj 2011).
124. --- 2008. Leta 1968 so po ulicah hodile strukture – se bo to še kdaj zgodilo? *Dnevnik*, 3. maj. Dostopno prek: <http://www.dnevnik.si/objektiv/316683> (10. oktober 2010).
125. --- 2008a. *Nasilje, kultura in globalni kapitalizem*. Dostopno prek: www.zdruzenje-manager.si/storage/3340/SLAVOJ%20ZIZEK.pdf (1. maj 2011).
126. --- 2008b. Za politično ekonomijo gre, tepec! *Mladina* (41). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tebnik/200841/za_politico_ekonomijo_gre__tepec__ (20. april 2011).
127. --- 2009a. Dr. Slavoj Žižek, filozof. *Mladina* (21). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tebnik/200921/dr_slavoj_zizek_filozof (25. april 2011).
128. --- 2009b. Slavoj Žižek: Ali bo mačka zgrmela v globino? *Dnevnik*, 27. junij. Dostopno prek: <http://www.dnevnik.si/objektiv/1042277320> (25. april 2011).
129. --- 2010a. *Začeti od začetka*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
130. --- 2010b. *Najprej kot tragedija, nato kot farsa*. Ljubljana: Analecta.
131. --- 2011. Ne ploskati, ni treba pasti na tako poceni finte. *Dnevnik*, 11. april. Dostopno prek: <http://www.dnevnik.si/video/6744> (11. april 2011).